

ՀԱՅՈՑ ԱՇԻԱՐՀԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Ա. ՏԱՐԻ — ԹԻԻ ԺԲ. — ԳԵԿՏԵՄԲԵՐ — 1860

ԱԶԳԱՑԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ*

«Կարգ, կանոն չկայ. ամէն ազգային դործ, ամէն բան խառն ի խառն են ընթանում. այս ինչ իշխանութիւն է, Երբ պէտք է վերանան այս անկարգութիւնն ու մեծամեծաց բռնութիւնը, Երբ պէտք է լրանայ սահմանադիր ժողովի աշխատանքը»: Ահա այս օրինաւոր դանդաղ վեց ամիսի հետէ բերնէ բերան պտտում էր Հայ ժողովրդի մէջը և միայն մի խումբ ազնուականաց ականջներին էր խորթ ու անախորժ հընչում:

Եկաւ անց կացաւ այն օրը, այն օրը, որ ազգային արձանագրութիւններէ մէջ Մայիսի 24 ին Սահմանադիր ժողովը մի նշանաւոր թրուական պէտք է կտրէր իր բազմաջան և դովելի վաստակոյ արդիւնքը. ազգային սահմանադրութիւնը ինքն իրան ներկայացրուց իրան ընարող ժողովին, որտեղ դառնում էին ամէն կարողից և ամէն վիճակից երեսփոխաններ: Այստեղ փոքր ինչ ընդդիմութիւն և վիճաբանութիւն լինելուց յետոյ, այս ազգային սահմանադրութիւնն ընդունուեցաւ և արդէն տպագրութեամբ հրատարակուած է:

*) Ներկայ յօդուածն առնելով «ՄԻՈՒԹԻՒՆ ՀԱՇՏԵՆԻՑ» Զմիւռնիոյ օրադրից, հաղորդում ենք մեր կողմի բանասիրաց նոյնութեամբ, մասնաւոր փոխօրնութեան տակ ձգելով միմիայն բառերու վերջաւորութեանց և դասաւորութեան կողմանէ: Բաղմահմուտ հեղինակը՝ Մ. Մամուրեանն իր գրութեան թէպէտ նուիրում է ճանկաստանի մեր ազգակից եղբայրը, բայց և մէնք Ռուսաստանի Հայերս շատ մասամբ մեր բարոյական վիճակի և մեր եկեղեցական վարչութեան խառն և ցաւալի պատկերն ենք տեսնում, ուստի և նորա խորհրդածութիւնքն մեզ համար լուսաւոր և տուած խորհուրդներն մեզ համար ևս օգտակար համարելով՝ մեր բանական ընթերցասիրաց ուշադրութիւնը հրաւիրում ենք դէպի այս ընտիր յօդուածը:

Հայ ժողովուրդ , ձեր փափաքն ու փորձը քանի քանի ան-
դամ ապարդիւն մնալուց յետոյ , վերջապէս յաջողեցաւ : Մի գլխին յաղ-
թանակ տարաք դուք այն մարդկանց վրայ , որոնք ուզում էին ձեզ
անօրէն և անկանոն վիճակի մէջ պահել և իրանց անիրաւ կամքը ինչ-
պէս սրբազան օրէնք յառաջացնել : Ասկայն էստեղ փոքր ինչ կանգ-
նինք և լաւ մտածենք , թէ արդեօք մեր պաշտօնը լրացաւ , թէ մեր օ-
րէնք չինկու և հաստատելու իշխանութիւնը խոհեմութեամբ զործ դը-
նելուց յետոյ , կճանաչենք նրանից դուրս եկած պարտականութիւնը և
պատասխանատուութիւնը : Զգոյշ կենանք , որ մեր թշնամիքը Արիս-
տիդէսի պէս մեր նորատունկ Սահմանադրութեան առաջին ամսեղ զո-
հը մեզ չանեն :

Այստեղ ես այն Սահմանադրութեան հոգին քննելու միտք չունիմ ,
որովհետեւ հէնց մի և նոյն բառը ցոյց է տալի արտօնութիւնների վերա-
նայը , իրաւունքի սահմանը , պարտականութիւն դնիլը , արդարաւորու-
թիւն և յառաջադիմութիւն , այլ ուզում եմ այս մտքերի մէջ մտած ներ-
կայ յեղափոխութիւնը լաւ համկայնելու համար անցելու վրայ մի աչք
քցել և ապառնու համար պատրաստուիլ :

Հայեր , ինչպէս հասկացաք դուք Սահմանադրութեան կարևորու-
թիւնը , երբ որ ի սկզբանէ անտի համբաւուած էք օտարների և ձեր հա-
րկանների առաջին , թէ դուք մի ընտանեայն , անկախ և ժիր ժողո-
վուրդ էք , թէ ձեր ընկերական յարաբերութիւնները պարզ և սահմա-
նեալ են , որ թէպէտ մի առևտրական ժողովուրդ են անուանում ձեզ ,
ասկայն էլի ձեր գործողութիւններն այս մասին բաւականին ամփոփում
էք , թէ որքան աշխարհաշրջիկ , այնքան և ինքնակեդրոն էք , իսկ ար-
տաքին քաղաքական կեանք չունիք , կամ թէ ունեցածներդ ես չինովի
և ձախորդ պարագաների կամ ձեր անխոհութեան շէնքն է , որի հիմը
համարում էք բնական և անշեղ . վասն զի ձեր բազմամեայ հպատա-
կութիւնը այլևայլ պետութիւններին՝ ձեզ այնպէս է երևեցնում : Քանի
որ մի թափառական ազգ էք դառել , ձեր հայրենական տունը և լու-
սաւորչի տաճարը ձեր հայրենիքն են դառել , Սուրբ գրոց ուսումը ձեր
դաստիարակութեան սկզբունքն են , միշտ պտուտել էք մի արդար , ազատ
և ներդաշնակ տէրութեան հովանաւորութիւնը , որպէս զի գնէ՛ ձեր
տունը մաքուր և ապահով , ձեր հաւատը դուռ և ձեր ազգային աւան-
դութիւններն անխառն և հաստատ պահէք : Այսպիսի մի պարզ կեանք
վարելու համար բաւական են ձեր հայրերի ու մայրերի գորովալիք ձայնը
և օրինակը , ճշմարիտ վարդապետների խրատն ու քարոզը : Գուք կարօտ
չէիք ազգային երկար ու բարակ օրէնքների , վասն զի ձեր տաճարի
ձայնն էր ձեր պատգամը , որ ամէն գործն ու վեճն արդարապէս վըճ-
ռում էր . վասն զի խաչը ձեր սրբակրօն ու արի վարդապետների ձեռ-
քին սոչ միայն փրկութեան սուրբ նշան էր , այլ և միութեան և զօրու-

թիւան մի դրօշակ էր ձեզ համար, որի հովանաւորութեան տակը վը-
տանդի ժամանակը միասիրտ և միահոգի միանում էիք ձեր տան և տա-
ճարի թշնամիներին յաղթելու կամ թէ նահատակուելու :

Ուրեմն քանի որ այսպիսի նահապետական սլարդութեամբ ապրում
էիք, ո՞վ դրդեց ձեզ մի Սահմանադրութիւն հաստատելու : Պատասխան-
ներդ դեռ չտացած՝ դուշակում եմ, որովհետեւ ես էլ ձեզ պէս եմ զգում :

Յիրաւի, մի խաղաղասէր և հաստատ ժողովուրդ ենք, սակայն այս
մեր բնաւորութիւնը օր ըստ օրէ պակասութիւն էր դառնում, քանի որ
տեսնում էինք մեր չորս կողմումը շարժող, եռացող ու գոչող ժողովրդ-
ներին : Ժամանակի հետ մեր մէջն ևս բարձր և սովորութիւններն սկսե-
ցին փոփոխուիլ, նոր պարագաների և նորանոր պիտոյքների հետ նոր
պարտաւորութիւններ ծնեցին : Մեր նախնիքը սոյն հայրենի երկրի մէջ,
իրանց հայրերի եկեղեցու ու գերեզմանի մօտ ժողովուած՝ ապրում էին մի
քանի պարզ, տեղական և եկեղեցական օրէնքներով : հիմի մենք բացի
այլևայլ ազգերի հպատակ լինելուցը, նրանց օտարոտի ազդեցութիւննե-
րի ու սովորութիւնների ծանր լուծն ենք կրում, նոր վարդապետութիւն-
ների և դրութիւնների մէջ ընկղմած ենք : Մի Հայ դերդաստանի մէջ
չատ հաղիւ տեսնում ենք աղգային մի ամենակարեւոր էական խնդրի վրա
միմեանց հետ համաձայնութիւն : Աղգային կենդանութեան և առողջու-
թեան այս միակ սիրաշաղկապ կայմն ու սրենը, այսինքն՝ ընտանիքը
քայքայուելու վրայ էր : Մեր բուն հայրենի երկիրն ու եկեղեցու զուլան
արեւելքումը, մեր ընտանիքն արեւմտքումը և գոցէ գերեզմաններս ևս
Հիւսիսումը կմնայ մէկ օր : Մեր ազգի նաւն ամուր էր, քանի որ հան-
դարտ քամիով նաւարկում էր Հայաստանեայց պարզ երկնքի տակը,
իրան ուղեցոյց ունենալով էջմիածնայ անկախ և փալուռ աստղը : Իսկ
հիմի մրրկալից Ուլիիանոսի մէջ հակառակ քամիներով տարուբերուում է
և քանի հեռանում է իր հայրենական սիրելի ավաներիցը, ծովասոյդ ա-
պուռածների և արեւելքներ են առաջը դալի : Մեր դեկալաբները վրայ
վստահութիւն չունինք, իրանց նոր ալեկոծ ծովերը չճանաչելու համար :
Ներքին և արտաքին չար ազդեցութիւնները մեզ ճնշում են, անզսպկի
կրքերը, անիրաւութիւնը, իշխանասիրութիւնը օր ըստ օրէ երևում են :
Աղգային դործերը բարձի թողի էին մնում, եկամուտներն ու հասոյթները
մի քանի ազդեցութիւն ունեցող և նենդամիտ մարդկանց ըստ կն էին
մտնում, վարժատունները վիչում էին, վարդապետներս զեղխութեան և
թմրութեան մէջն ընկած, աւելի յօժարամիտ էին չիլովներ վերկացնե-
լու և տկարներին նեղացնելու, քան թէ բռնակալներին սանձահարկու :
Կաշառք տուողը, կաշառք առնողը, շահախնդիրն ու փառամոլը ձեռք
ձեռքի տուած՝ չէին դժուարանում ազգի իրաւունքը ոտնակոխ անելու :
Այս էր մեր միապետական, կամ լաւ ևս ասեմ, անիշխանութեան ժամա-
նակը : Այս քանը բաւական չէր, այս խռոնակութեան ժամանակը մեր

ծոցիցը կրկին այնպիսի մարդկի սկսեցին տիրանալ և մեզնից ծածուկ մեքենաներ լաբել, որ քիչ մնաց Մարտիրոսաց արխանով ներկուած և պաշտպանուած Արարատեան մայր աթոռը, մեր ապագայ փրկութեան կայանը օտարոտի թողեցու թիւնների պէտք է յանձնուէին, ազդի տունը, տաճարը բոլորովին հիմնայատակ անելու մտքով և այն նպատակով, որով վառակը Պարսիկներին և վետտ Սարդիսը Զոյներին ծախեցին երբեմն մեր եկեղեցին, : Ո՛հ մասնութիւն մասնութեանց. բաւական է ինչ որ կրեցինք զաւաճաններից և ծիծաղերես յուզաններից : Ազգն զլուս էր այս չարիքը, լսում էր ձգմարիտ աղգասէրների և ուսումնականների բողոքը և համբերութիւնները հասնելով՝ վեր կացան միակամ մեծ ուսըստիկ այս անհարկին չարիքին վերջ, մեր տարտամ լիճակին հաստատութիւն, կրօնական և աշխարհական գործերին արդար անօրէնութիւն ու տեսչութիւն և վերջապէս մեր ցիր ու ցան Հայ անդամների միութեանը կապ և սերտ միութեան միջոց տալու համար : Օտմանեան կառավարութեան իրաւասէր արտօնութեամբը աղգալին ներկայ Սահմանադրութիւնը հաստատեցին : Այն պէտք է լինի այսուհետեւ մեր օրէնքի սկզբունքը, մեր տէրը և ոչ թէ այս ինչ իշխանը և այն ինչ կրօնաւորը :

Թէև իրաւացի են այս զանգասները և գոյնիկ են այս սահմանադրական եռանդը, բայց եւ կամենում եմ այստեղ մի քանի դիտողութիւններ առնել այս մասին բոլոր ազդի առաջին :

Հայ ազգ, որչափ որ թէ արտաքիններից և թէ ներքիններից կրած տառապանքներդ փորձառու են արեւ քեզ, սակայն էլի այս փորձառութիւններդ հաստատ և պատմական սկզբանց վրայ չեն կանգնած, այլ ծնունդ են մասնաւոր պարագաների և օրական դիտողութիւնների : Վասն զի մասամբ իւրիք կրօնական անհեթեթ անձնուրացութիւնիցդ և մասամբ իւրիք բնական վեհերոտութիւնիցդ և անտարբերութիւնիցդ Քաղաքադրի հաւատալով՝ կծուութիւն և շատ անգամ կղաղարացնես եռանդդ մի ձեռնարկութիւն չսկսած կամ դեռ չվերջացած, և եթէ շուտով մի զգալի յաջողութիւն չկատարէ այն գործը, յուսահատութեամբ «էհ, էհ բաղդն այսպէս կամեցաւ, կամ թէ «Հայի գործ է» կասես ու տրանջալով ձեռնաթող կանես, իբր թէ անյաջողութիւնը, փորձանքն ու թշուառութիւնը միմիայն քեզ սեպականուած չարիք են և նրանցից երբեք չես ազատուիլ : Ուստի եթէ Սահմանադրութիւնդ հաստատուեց և հրատարակուեց յետոյ այս գոհնիկ դրութեանը պէտք է հետևի, հիմկուց ձայն եմ տալի քեզ, որ այս պանծալի Սահմանադրութիւնը մեռած է : Մի անգամ մտածիր, որ ժողովուրդ, ազգ առած բանը մի ժամանակաւոր ընկերութիւն, մի լոկ անհատ մարդ չէ, որոնց լիճակը, նպատակը և գործողութիւնները մի հանդամանքից կարողանան փոխուիլ և միւս հանդամանքից չինուիլ, այլ՝ ազգ առած բանը մէկ ինքնաստեղծ, ինք-

նազուրկ և մշտապես զօրութիւն է բարոյական անվերապա խորհրդով և մի յառաջագէմ նպատակի համեմուտ համար անդադար յառաջ դնացող, հանդամանքներ ստեղծող, հանդամանքների վրայ իշխող և ձախորդ ու արտաքոյ կարգի արկածների և արդեւքների դէմ ոչ միայն կռուող, այլ և յաղթող. միայն եթէ իւր բոլոր բարոյական և նիւթական զօրութիւնն իմիասին դործ դնէ : Լուսաւորութիւն, միաբանութիւն և կամք. այս երեք բառի մէջն է մի ամբողջ աղղի կեանքը : Թէ որ Աստուած քեզ կապէր ճակատագրի շղթային, դու այսօր չէիր վեր կենալ օրէնք պտուտեղ, քու նախնիքդ արիւն չէին թափիլ քեզ մինչև այսօր կենդանի պահելու համար, դու չէիր լինիլ աշխատող, ընտանեակ և առաքինի, այլ մի մեքենայի կտոր կլինէիր ամէն օտար կրքերին և բռնակալներին խաղալիք : Ես այնպիսի Աստուծոյն փայտէ կտրից աւելի չեմ համարիլ, սակայն այն էութիւնը, որ մենք պաշտում ենք, չնորհել է մեզ բանականութիւն, կամք, ազատութիւն և փափաք, որ մենք խորհինք, ընտրենք, համոզուելով ցանկանք և ի վերջոյ ազատութեամբ և զօրութեամբ դործ դնենք : Ուրեմն քեզ տուած յատկութիւնները չգործածած՝ Աստուծոյ վրայ մի տրտնջալ, մի օրինաւոր գործողութիւնի չյաջողուիլը նրան համարելով, այլ լաւ կանես, որ դու ինքդ քու բերանուղ աւանայ քեզ դատես « Հայի գործ է » ասելով, այսինքն՝ Հայի կուրու թիւն է, Հայի անհոգութիւն է : Եւ ինչի համար ես այս կեղտը քու վրայ քրտում : Վասն զի քու ամէն մի անհատը ազգային գործքերի հետ բոլորով ին միաբանութիւն և հաղորդութիւն չունենալու համար, կարծել է, թէ աղքն ես մի անհօր և տկար անհատ է, աղք բառի ընդհանուր և բարոյական նշանակութիւնը չէ հասկացել և սղղի կացութիւնը մի մասնաւոր մարդոյ կացութեան պէս յանկարծակի և արագ փոփոխութիւնների ենթակայ է համարել : Թէպէտեւ մի հեղինակ, անունը չեմ յիշում, ասում է, թէ « մի աղք անմահ է, մարդն է միայն անցաւոր » :

Ուստի Հայ աղք, իմ խօսքս այս կամ այն Հայի, այս կամ այն կուսակցութեան հետ չէ, այլ բոլոր Հայերիդ, ինչ համոզմամբ և ինչ վրձակից որ լինինք, բաւական է, որ հայութեան զգացմունքը ձեր սրտի մէջ խոր տպւորէք : Վասն զի բոլոր Հայերդ զօրաւոր էք, երբ որ խոհեմութեամբ կամենաք : Վասն զի բոլոր Հայերդ թէ ձայնով, թէ քուէով, թէ զրով յայտնեցիք ձեր հաստատ և զօրաւոր կամքը, որ զդուք էք մի ազգային Սահմանադրութեան կարեւորութիւնը, զգացիք՝ և պէտք է որ ստանաք : Վասն զի սահմանադիր ժողովը երբ որ հաստատեցիք, այս կամ այն դադաւարին, այս կամ այն զբաղմունք չհետեցաւ, անձնութիւն, մասնաւորութիւն չկար նրա համար, այլ միայն ընդհանուր աղղի իրաւունքը, օգուտն ու յառաջադիմութիւնն ունէր աչքի առջևը, և այսպէս հետեցաւ այն ժողովը ճշմարտութեան և արդարութեան անխախտ սկզբունքներին : Ահա ստացաք այն Սահմանադրութիւնը :

Ուրեմն ի՞նչ պէտք է անէք դուք Հայեր. եթէ պէտք է ասէք, «է՛հ, Սահմանադրութիւն ունինք, այսուհետեւ ընտիր օրէնքներ կ'հաստատուին հետ զհետէ ամէն թշնամութիւնները և կողմնակցութիւնները վերացան, ամէն բան կարգին է» մեծ ապէս կոխալիք և կրկին առիթ կունենաք «Հայի գործ է» ասելու: Իրաւ է, ձեր մէջ առ կրեոս խաղաղութիւն և միաբանութիւն է երևում, բայց ինչպէս որ մի բանիբուն և քաղաքապէտ* ասում է «ձեր թշնամիքը նապաստակի պէս աչքները բաց պարկած են և օձի պէս թոյն են ժողովում». ուստի չկարծէք, թէ Սահմանադրութիւնը մի հրաշագործ բան է և մարդի բնութիւնն իսկոյն կփոխէ, չըկարծէք, թէ նենդութիւնը, փառամոլութիւնը և զօշաքաղութիւնն օրէնքի ներկայութեամբը կփոխուին: Ոչ, ոչ. մարդկային օրէնքները նիւթական օրէնքների պէս չեն, բո՛ւնք իրանց Արարչի կանխատես տնօրէնութեամբը մեքենայապէս և անխտիր կատարում են իրանց չըջանն ու գործողութիւնը: Եթէ մարդիկն էլ անբան կամ հրեշտակ լինէին, օրէնք չլի հարկաւոր. բայց ինչպէս որ ասացինք արդէն, մարդս մի ազատ և բանական արարած է, իր բնական օրէնքն է իր խղճը, որով խմանում է նա արդարն ու անիրաւը. և որովհետեւ մարդս մի վայրենի էակ չէ, այլ ընկերական և դանազան յարաբերութիւնների և կապակցութիւնների ընդունակ, ուստի ունի նախ՝ բնականի վրայ հիմնուած իր ընկերական և քաղաքական օրէնքները և ինչպէս որ օրինակը դուք ես ցոյց տուիք, իրա ձեռքովէ գրում, որ իր կրքերին սանձ դնէ, ազատութիւնը օրինաւորապէս գործ է ածում և մի ընկերութեան մէջ գտնուած ժամանակը իւրաքանչիւր անդամին փոփոխակի միմեանց իրաւունքի վրայ երաշխաւոր է անում: Ուրեմն օրէնքն անկարգ կըրքերի և անիրաւութիւնների դէմ դէնք է և ոչ թէ սրանց դեղը. ուրեմն Աստուած այնքան լիակատար իշխանութիւն է տուել մարդկանցը, որ կարող են մինչև անգամ հաստատուած օրէնքին չհնազանդուիլ, մանաւանդ այն ժամանակը, որ անիրաւ են. իսկ եթէ արդար են, իրանց կըրքերը չկարողանալով դադիւ և անբարեյականութեանը հակուելով՝ կարող են պատիժ աչք առնել ու ընկերին մէտա բերել: Ուստի որչափ որ կանոնաւոր կրքերը հարկաւոր են մարդկային ազգին դէպի բարին շարժելու համար, այնքան մոլի կրքերը դէպի վատը կտանեն. և որովհետեւ Հայք ես մարդ են և կանոն կարեւորութիւն ունին, ներելի է մակարեւել, որ անբարեյական հետևապէս և օրինազանց և ուխտադրութ անձինք կարող են գտնուիլ նրանց մէջ: Իսկ միւս կողմանէ որովհետեւ մեր ազգի մէջը շատ չքաւորութիւն և միամտութիւն, նոյնպէս անպատիւ յաջողութեան շքանշանի և ոսկու յարգ շատ կայ, ուստի մի քանի նենդամիտ մարդիկ, որ կարողից որ վնին, հասարակութեան աչքը և դա-

*) Էտուրաւ Լիդն Պուլըր:

տողութիւնը փայլուն , բայց անհիմն բաներով կապելով՝ կարող են Սահմանադրութեան թուղթը կամաց անկողնոյ տակը դնել և վրէն նըստել :

Արդ՝ Հայեր, մի ասէք, թէ հիմի Սահմանադրութիւն ունինք , դնանք տննարումն հանդիստ նստինք : Այն ժողովուրդը, որ մի Սահմանադրութիւն է հաստատում, նշանակում է, թէ նա ունի նաև այն բոլոր ընկե-րական և քաղաքական յատկութիւնները, որով հսկում է աշարջութեամբ այն Սահմանադրութեան անխախտ գործադրութեանը և պաշտպանութեանը : Վասն զի որքան մարդի զգեստ հագցրած մի կապիկ մարդկութենից հեռու է, այնքան մի սահմանադրեալ, բայց տգէտ և անհոգ ժողովուրդ հեռու է սահմանադրական վարչութենից : Եւ ինչ են զբաւոր օրէնքները, եթէ լինք իրան թողաս , ոչինչ, եթէ ոչ մի թղթի կտոր . ով է տալիս նրանց շունչ և իշխանութիւն, ժողովուրդը . վասն զի իր իրաւունքի և պարտքերի յայտարարութիւններն են այն օրէնքները : Բայց միթէ մի ամբողջ ժողովուրդ միշտ կարող է հսկել կանոնների գործադրութեանը, մի թէ կարող է նա անձամբ հասնիլ մի միութեան ընդհանուր հասարակ պիտոյքներին , այսինքն՝ կրթութեան , ազգային դործերը բարեկարգելու, եկեղեցիք շինելու, տկարներին պաշտպանելու գաղափարներն . ոչ . վասն զի այն ժամանակն ամէն Հայ անհատ իր առանիւն և առանձին գործերը թողած՝ պէտք է տանից եկեղեցին, եկեղեցուց վարժարան, վարժարանից պատրիարքարան, պատրիարքարանիցը Բ. դուռը, Բ. դռնիցը Մուշ, Մշից Էրզրում, Էրզրումից ամէն Տաճկատանի հայաբնակ երկիրները վաղէ, որ անկարելի բան է : Ուրեմն աղէն իր կողմիցը մի քաղաքական գործադիր ժողովի կ'անձնէ այս պաշտօնը և լինք այս ժողովի շարժմունքների և անօրէնութիւնների վրայ աչքը բաց կ'աւանէ, որպէս զի օրինաւորապէս և սահմանադրապէս կատարել տայ :

Հիմա խնդիրն ու պատասխանատուութիւնն այստեղ է : Տեսէք, եթէ մի կողմից իրաւունք ունիք մի աղջկային կառավարութիւն ընտրելու, միւս կողմից բաւական ընտրողութիւն ունիք հասկանալու, որ քաղաքական ժողովը իր պաշտօնը կատարելու կարողութեան համար զուք ևս պարտքեր ունիք կատարելու և այն ժողովին թէ խորհրդով, թէ դրամով, և թէ ուրիշ նպաստով բարոյապէս և նիւթապէս ձեռնառու և օգտակար պէտք է լինիք :

Ինչպէս որ վերեն ասեցինք, ձեր առաջին պարտականութեան տահմանը մի ժամանակ ձեր ամէն մէկիդ տան և ամէնիդ տաճարի պատերն էին և բացի դրանից ուրիշ հոգս չունէիք : Ընտանեացը հոգալ, աշխատիլ, իր թաղի եկեղեցին չէն պահել և զաւակաց կրթութեան հոգս քաջեղը բնական և հիմնական պարտքեր են, որոց կատարելու համար փոքր ի շատէ ամէն հայազգի ուշադիր է դանդաճ, որով և արժանա-

ցել է կոչուիլ բարի հայր, Նուսաւորչի հարազատ որդի և պարզասէր նահապետ: Մի ժամանակ այս հայաբնակ քաղաքի զօրաւոր և ազդու իշխանը* այստեղի վարդապետին իր առաջը ձգելով, ազդի անունովը շուտ շուտ իր կամքն էր կատարում և մի քիչ բարութիւն արած ժամանակը մեծ մեծ վնասներ էր հասցնում, և ազդն ևս այն վնասները չէր քննում, վասն զի սիրում էր անհողութիւն և փողից չպակասիլ: Եւ այս էր մեր աղնուապետական իշխանութիւնը, որ ըստ իմ կարծեաց, առաջինիցն ստոր ու վատ էր: Արդ՝ ինչպէս որ մի քիչ լուսաւորութիւնն ըսկըսուեց տարածուիլ ձեր մէջ, իսկոյն ազդ բառը ձեր սիրտը շարժեց, աղնուացրուց և զօրացրուց, իսկոյն սկսեցիք ազդի ընդհանրութեան վրայ մտածել, նրա հողերական, մտաւորական և նիւթական պիտոցքներին հասնելու միջոցները որոնել, իրարից հեռու ազգակիցների վիճակը քննել և այս բաներս կարողով ու կանոնով կատարելու համար մի ազգային Սահմանադրութիւն սահմանել: Ուրեմն ձեր ընտանեկան և հողերական պարտքերի վրայ աւելցրիք (չամ ասիլ քաղաքական, ըստ որում քաղաք չունիք) ուրիշ ազգային պարտքեր ևս:

Ուստի իւրաքանչիւր Հայ, որ առաւել է, պարտաւոր է ամէն տեսակ ազգային խնդիր, առաջարկութիւն, դատաստան ու վճիռը քննել, հասկանալ և հեռաքնակ Հայերի հետ զրաւոր հաղորդակցութիւն հաստատել: Այս զննութիւններս անելու համար պէտք է առանձին ընկերութիւններ կազմել, հաւաքուիլ, մտածել, վիճաբանութիւններ անել, լրագիրներ շատացնել և վերջապէս Բ հասարակ ընդհանուր խորհիւրդ, որպէս զի քաղաքական ժողովը, կամ լաւ ևս ասել, Ազգային մեծ ժողովը նրանից պատկառի և ընդհանուր դատաւորի, այսինքն՝ ընդհանուր ազդի ուղիղ զգացմունքներին և դատողութիւններին համեմատ իր ընթացքն առնի. ապա թէ ոչ մեծ ժողովը, որ իր անձնական կրքերն ու շահերը պէտք է ունենայ, կարող է միանգամ նոյնպիսի անդամներից բաղկանալ, որ ազդի օգուտն երեսի վրայ թողելով, Սահմանադրութեան վարագործի տակ խիստ անսահման և ասօրինաւոր դործերի ձեռք տալ, ինչպէս որ ամենօրեայ և հին պատմութիւնը (թող թէ մի ազդի) ցոյց է տալի մեզ, որ Աստուծոյ և հաւատոյ անունովը անգամ միւր մարդիկը բռնահարել և ջնջել են մարդկային ազդի ամենասրբազան իրաւունքը և ունեցած փութը ինչ աղատութիւնը:

Յիշեցէք Հայեր, վնաս Սարգսի նման իշխանների, Կիրակոս քահանայի և Պետրոս Կաթողիկոսի վարմունքները, որոնք Քրիստոսի արեւան վն-

*) Իմ խօսքս այն ազգային երեւելի անձանց վերայ չէ, որոնք աւելի ազդի հայրերն և բարերարներն են եղած, քան թէ իշխանները և որոնց միշտ երակատաղէտ ենք: Ծանօթ. հեղին.

բայ երդուելուց յետոյ, Գաղկի պէս հայրենասէր և առխճանման թագաւորին խոտանաւորութիւն մինչև Կ. Պօլսիցը նրա դառնալը Անին կապալտ պահեն, քաղաքի բանալիքները Յունաց կայսերն ուղարկեցին երդումները քանդելով մատնութեամբ և ոչ թէ իրանց արեամբը: Սակայն ինչ պէտք է լինի այն հասարակաց կարծեաց հիմը. ոչինչ, եթէ ոչ հաստատ և ուղիղ սկզբունք, լուսաւորութեան և ազգասիրութեան, ճշմարիտ արժանաւորութեան, արդարութեան, անկեղծութեան, հաւատարմութեան և բանասիրութեան սէրը, ճշմարիտ հայրենասէրներին երկու ձեռքով զրկելը, դատակների կրթողներին և հասարակութեան օգուալ մտածողներին պատուելն ու ամէն անիրաւ, անկանոն և ազգատեսաց դործ կամ խորհուրդ լրացրների միջոցաւ նշաւակել և զսուվիլ և ազդովին դատապարտել:

Մանր մուկը կուտակցութիւններ անպատճառ կան և դեռ պէտք է ծնին և թագուն կամ յայտնի ժաժ գան ձեր մէջը, որոնք հարկաւոր են մի քանի պատճառով և որոնց զլխաւորներին կուղիս Թէմա-բէ-նէր ուսն, կուղիս Ռօյէ-ն-ի-նէր, կուղիս Իւսթա-ի-նէր. սրանք առանձին առանձին պէտք է բոլոր ճիգն թափեն իրանց համար կուտակիցներ տւելցնելու համար իրանց կարճատես սկզբունքներին համեմատ Աղղային մեծ ժողովին անգամներ ընտրել տալ ուրիշների քուէն ծախու առնելով և ամէն օգտակար անօրէնութիւնների արգելք լինիլ: Սակայն այս կուտակցութիւնները, որ միշտ զրդմունքների պատճառ պէտք է լինին ազդին արթուն պահելու համար, կարևոր պարագաների մէջ, ինչպէս պատրիարքի և ընդհանուր ժողովի ընտրութեան ժամանակը, բոլորովին կտկարանան, եթէ ժողովրդեան մէջ մի Ասթա-ի-ն ընդ-ի-ն կաղմուի, բաղկացած ազգի յառաջագէժ, որջախոն և ընտիր մասիցը և տիրապետի ամէնի վրայ: Ուստի վիճաբանութիւններն ու ընդխնութիւնները պակաս չպէտք է լինին. վասն զի ամէն մարդ ստիպուած չէ նոյն գաղափարը դասկալ, այլ պարտական է համոզուիլ, զէպի ճշմարտը դառնալ. և ազդային խիտ հիմնաւոր խնդրոց ու ուղիղ սկզբանց վրայ մէկ միտք և մէկ հոգի ունենալ: Չմոռանանք, որ Աղղային մեծ առեանը համար պէտք է տայ բոլոր ազգին և ազգն էլ իրաւունք ունի նրա բոլոր պախաւորութիւնները սատրիկ պատժել: Անտարակոյս մի նորահաստատ Սահմանադրութիւն զժուարտութիւնների կհանդիպի, մանաւանդ Հայերի մէջ, որոնք պէտք է կուտին հեռաւորութեան, աղիտութեան, անտարբերութիւնների և թըշնամութիւնների հետ. սակայն եթէ բոլոր ազգը նրա օգտակարութիւնը ճանաչել է, նրա զօրծ դնելու մասին էլ միաբանութեամբ կաշխատի: Իսկ միւս կողմից այն Սահմանադրութեան զօրծաղրութիւնը տարեց տարի հեշտացնելու համար, պէտք է ամէն հայաբնակ երկիրներում վարժարաններ հաստատել և ամէնից առաջ աղղային դատրարակութեան և իրաւադիտութեան պտուղները տարածել փոխանակ լիզուաղիտութիւն

և խմատակութիւն սովորցնելու : Վասն զի հազար տարի օրէնքնիր շատացնես, եթէ մտքերը չլուսաւորին և սրտերը չմաքրուին, նրանք անգործ կմնան :

Օրէնք դնող Հայերի զլխաւոր պարտքն է առաջ ճշմարիտ հայկո-զուններ հասցնել, յետոյ զաղղիաբաններ, արհեստաւորներ և վաճառականներ : Այն ժամանակ ամէն միջին խնդիր անկողնակալ և անպաշար մտքով դատուելով՝ կպարզուի և Միութեան անգին ողին մեր սրտերը բորբոքելով, մեր թէ Աւսուժոյ, թէ աւգութեան և թէ մարդկութեան պարտականութիւնները կտտարած կլինինք նրանց յատուկ ատեանների առաջին, այն ժամանակ կարող ենք իրաւունքով ասել, որ Հայերն եւ լուսաւորուելու և կոտարեկաղործուելու վրայ են, վասն զի ոչ միայն կարողանում են կառավարել իրանց տունն ու իրանց տաճարը, այլ և աղղային ամբողջ մարմինը :

Մ. Մ.

ԿԵՆԴԱՆԻ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ ԵՒ ԿԵՆԴԱՆԻ ՈՍԿԵՐԻ

ԱՒԱՐԱՅՐԻ ԴԱՇՏՈՒՄԸ¹

Յորժամ կոխեցին ամենախոստով ոտք խոստովանողին զլայնատարած տեղիս պատերազմին, յորժամ կենդանի մարտիրոս ընդ նա շրջեացի, կենդանի առ կենդանիս երթեալ՝ ամենայն աշխարհին կրկին լինի կենդանութիւն : ԵՂԻՇԷ ՎԱՆԻ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ :

Երանի՛ թէ ամէն հայ սրտերի մէջ այնչափ տալաւորութիւն անէին Վարդանանց պատերազմի և Նահատակութեան սրտաշարժ դէպքերը և յիշատակները՝ ինչպէս մեր Եղեշէ պատմաբանի սրտումը : Նահատակութեան մեծ խորհուրդը և վսեմ նպատակը ամբողջութեամբ ցոլացել են այս քաղց-

1) Աւարայր դաշտը դտանվում է Վաղարշական Նահանգի Արտաղ Գաւառումը : Այս Գաւառը յօրէ անտի մեր քրիստոնէութեան նուիրական է դարձել Նահատակութեամբ հռչակաւոր վկայից Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ և աներկիւղ խոստովանողաց նորին սուրբ դաւանութեան : Այս Գաւառումն Նահատակուեցաւ Հայ քրիստոնէութեան առաջին վկայն Առաքեալն Թադէոս, ուր և դտանվում է նրա անուամբ կառուցած վանքը : Այստեղ ցողաց Սանդուխտ կուսի անաբատ կուսական արիւնը իրան մայրենի անաբատ հաւատոյ համար : Այս դաւառի Աւարայր դաշտումը վերջապէս Նահատակուեցաւ քաջն Վարդան իրան նիզակահիցներով մեր Եկեղեցւոյ և աղղի անկախութեան համար :

րաբան վարդապետի սրտի խորութեան մէջ: Ինչպէս Նահատակութիւնը մեծ խորհուրդ է ունեցել ոչ միայն ներկայ, այլ և մեր ազգի ապագայ սերունդների համար, այնպէս ևս մեր սրտազգած պատմաբանը միայն պատմել չէ անցեալն և ներկայն, այլ և մարգարէացել է ապագայի վերայ: Մեծ ուշադրութեան կարօտ է նրա պատմութեան իւրաքանչիւր տողը: Նա մեր ազգի կենդանութեան կենդրոնն է, որոյ մէջ փայլել է մեր անցեալ կենդանական գօրութիւնը և կարէ վերակենդանանալ փրատակների տակ նուաղած Ոգին: Աւարայրի դաշտի վեհապանծ տեսարանը, եկեղեցւոյ և աղբութեան հերոսների հանգիստարան համարելով՝ այն բաղմակոյտ ոսկերաց մէջ է տեսնում իրենց բոլոր աշխարհի և ազգի կենդանութիւնն և այնտեղ է հրաւիրում Հայ խոստովանողին ասելով. «Ինչ ժամանակ խոստովանողի ամենավաստակ ոտներն կկոխեն պատերազմի լայնատարած տեղերն, ինչ ժամանակ կենդանի մարտիրոս ման ՚ի ման կգայ այնտեղ, կենդանին կենդանեաց մօտ գնալով՝ կրկին կենդանութիւն կլինի բոլոր աշխարհին»:

Կենդանութիւն, անի, մեծախորհուրդ խօսք, ամենամեծ պարզ և կենդանի Աստուածութեան, ԿԵՆԴԱՆՈՒԹԻՒՆ ԲՈՂՈՐ ԱՇԽԱՐՀԻՆ, և ուր — սակաւափայլ ոսկորներով ծաղկած մի դաշտում և արեամբ ողողւած մի անապատում. կենդանութիւն ոչ թէ աղմկալից քաղաքներում և ոչ թէ բարձրաձեղուն ապարանքների մէջ: Այլ մի գերեզմանական լուռ տեսարանում: Որչափ երկնասլաց և ապշեցուցիչ մտածմունք: Թող չզարհուրին բանաստեղծական հրճուող երևակայութիւններն, որոնք կենդանութիւն են որոնում ծաղկաւետ դաշտերում, կանաչազարդ լեռներում և կարկաչուն աղբիւրների և գետակների ամիսներում: Թող չշուարին տրամաթախիծ ոգիներն, որոնք մահ, արհաւիրք, և մեռելութիւն են տեսնում տխուր աւերակների, դէղադէղ դերբուկների և փլատակների մէջ: Թող չզայրանան ղեօսասէր սրտերն, որոնք կենդանութիւն են որոնում բարեկայելութեանց, շուայլութեանց, խորտկալից խնջոյքների և կաքաւահանդէսների մէջ: Թող չյամառին և այն հայ մտքերն, որոնք ազգի կենդանութիւն են նրշմարում միայն գիտութեանց, արուեստից և ճարտարութեանց

տաճարաց կամարների տակ, Կայ կենդանութիւն և նահատակութեան դաշտում, հաւատոյ և եկեղեցոյ համար թափուած արեան կաթիլներում և փոշիացած ոսկերներում: Այս է ճշմարիտ և քրիստոնէական կենդանութիւնն. կենդանութիւն՝ անդր քան զգերեզման, կենդանութիւն՝ մահուան աւերակների մէջ, Այս կենդանութիւնն է տեսնում կորովաբիւր Եղեշն Աւարայրեան դաշտում: Դաշտ՝ ուր թաղաւորում է յաւիտենական դարուն — յոյս անմահութեան և ուր ճառագայթում և ջերմացնում է անարեւմուտ արեգակն — բոցափայլ սէր առազդն և առ Եկեղեցին: Դաշտ՝ ուր ծաղկում փթւթում են անթառամ շուշանք — սպիտակափայլ ոսկերք սուրբ նահատակաց: Դաշտ՝ որ դալարանում կանոցում է ոչ թէ անձրեաբեր ամպերից, այլ սրբոց վկայից արիւնաբուղն ոսկերներից: Դաշտ՝ ուր հնչում են դայլայլիկք երկնախօս սոխակաց — արձագանք երգոց և աղօթից սրբոց նահատակաց: Դաշտ՝ ուր վչում են անմահարար և զովագին զեփիւռք — շունչք ազատութեան և կենդանութեան և ուր պէտք է կրքկին կենդանութիւն լինի բոլոր աշխարհին: Բայց երբ — ինչ ժամանակ խոստովանողի ամենավաստակ ունենն կկոխեն այն կենդանաշունչ դաշտն և ինչ ժամանակ կենդանի մարտիրոս ման ՚ի ման կգայ այն կենդանեաց հանդիսարանում:

Ամենավաստակ խոստովանող, կենդանի մարտիրոս, — Արդեօք լինչ պատկեր է տեսնում սիրակարկաչ Նդեշն այս գորովաշարժ բառերի տակ: Ո՞վ են արդեօք նրա խոստովանողն և կենդանի մարտիրոսն, որոց այցելութեամբ ծաղկալից պէտք է լինի դաշտն Աւարայրի: Արդեօք այն Հայն՝ որ աշխարհիս երեսին հալածական, երկրէ երկիր ընկած, օտար աստեղների, օտար կլիմաների տակ պանդխտացած, հազարաւոր արհաւիրների մէջ համարձակ խոստովանել է իրան ազգութիւնը և իրան Եկեղեցին: Արդեօք այն Հայն՝ որոյ մարմինը մաշուել է Պարսկական բռնութեան խաւարչաին ու խոնաւ բանտերումն, որոյ անձն ծակծկել, արիւնշուլայ են արել Յունական նախանձայոյլ նենդութեան և կրօնամոլութեան ժանիքներն, որոյ գլխին հազարաւոր նախատանաց և հայհոյանաց կարկուտներ են տեղացել Հոսովմէական անբարոյականութիւնից գողորշիւ-

յաճ սևաթուխալ ամպերն և որին լափլիզող բոցերի և հրդեհների են մատնել թաթարների անգութ արշաւանքներն : Արդեօք այն Հայն՝ որոյ առաջին դիպել են մեծութիւն, հարըստութիւն, փառք և պատիւ և քամակին կուտակել, բորբոքել սպառնալիք և արհաւիրք, որ ուրանայ իրան քրիստոնէական և աղգային զաւանութիւնն, բայց նա ոտքերով մեծութիւնն ու փառքն է կոխ տուել և թիկունքով սպառնալիքներն է արհամարել, իսկ բերանով քարոզել ՀԱՅՈՒԹԻՆՆ : Արդեօք այն Հայն՝ որ իրան անձն կենդանի պատարագ է պատրաստել իրան ազգի և եկեղեցւոյ յարատեւութեան համար և որին ոչ բուք Հիւսիսոյ, ոչ խորշակ Հարաւոյ և ոչ մեղկութիւն Արեւմտից չեն կարողացել խախտել իրան նուիրական ուխտիցը :

Այո՛, շնչում է մի ձայն եղիշէի պատմագրութեան տողերից : Այո՛, երբ մի այդպիսի խոստովանող և մարտիրոս կը շրջի Աւարայրեան դաշտի նահատակութեան հանդիսարանումն և կըննի այն բազուկների և լանջքերի մնացորդներն, որոնց տակին բաբախում էր սէր Հայրենեաց և եկեղեցւոյ և որոնք խաչի դրօշակի տակ անմահացան : Երբ մի այդպիսի կենդանի մարտիրոս զգացմամբ կըլիտէ այն ողների և կմախքների փոշիներն, որոնք թափ տուին զերութեան ծանրութիւնը և ազատութիւն չալակած յաւերժացան : Երբ կտեսնի այն ձեռքերն և մատուցներն, որոնք ատրուշաններն և կրակատուններն շիջուցին և նրանց տեղ անշէջ վառեցին սէր աստուածպաշտութեան և միութեան : Երբ կծծի այն անմահարար օդն, որ մաքրուած է ազատասիրութեան զեփիւռներով և անուշահոտ դարձած, կենդանութեան հոգեշունչ բուրմունքով և վերջապէս երբ մի այսպիսի շօշափմունք և այսպիսի զրկախառնութիւն կըննի կենդանի մարտիրոսի և նահատակաց յաւերժացած մնացորդների և յիշատակների մէջ, — այո՛, այնուհետեւ սէրն իրան ուժգին էլեքտրականութեամբ կցնցի բոլոր հայ սրտերն, կ'եռան, կ'վազեն սառած երակների մէջ արեան կապ ընկած հոսանքներն, կ'հաղորդուի միութիւն, կ'փայլատակի դործունէութիւն, կ'ըսաւորուի և կ'կենդանանայ ազդութիւն և բոլոր աշխարհին կըննի կրկին կենդանութիւն :

Հապա՛ փութացիր Աւարայրի դաշտն, Հայ խոստովանող,

փութացիր յԱրազ, կենդանի մարտիրոս, քո այցելութեանն
և գրկախառնութեանն է սպասում սուրբ նահատակաց ջերմն
մնացորդների մէջ կենդանի Ոգին Հայաստանեայց, որ ծաւա-
լի իրան զօրութիւնն և իրան կենդանացուցիչ շունչն Հայաս-
տանի որդւոց աստանդական խօսուն դիակների մէջ և ան-
մահական բալասանով զմուսելով խլի նրան ապականարար տա-
րերքների կորստաբեր ազդեցութիւնից :

Գ. Մուրատեանց :

ՏԱՄՆ ՆԻ ԵՐԿՈՒ ՔՆԱԾ ԿՈՅՍ ԱՂԶԻԿՆԵՐ

ՀԻՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ ՎԷՊ

Փրփրալից Դնեպրի զրադում,
Մի դար ի վէր ահեղ տեղում,
Կէս զիչերին խուռ ու խաւար,
Նստած էր մի հոգեվաճառ,
Շուրջանակի կայ խիտ անտառ,
Ոտի տակը մեծ քարաժայռ.
Դաշտեր, սարեր են միդապատ,
Բոլոր գետը մառախլապատ.
Թխալած է խիտ կամարն երկնից,
Շառաչում ցուրտ քամին ձորից.
Շըշնչում է անտառն մթին,
Եւ վաղվղում գայլն ահաղին :

* * *

Տխուր նստած, գլուխը կախ,
Քաշում է նա շատ ախ ու վախ.
Ո՛վ տրտում և դառն վիճակ իմ.
Խաւարուիս դու անդութ աստղ իմ.
Ինձ տուիր ծանրը խաչ տանկու,
Ամէնին կեանք զուարճանալու.
Մէկին ոսկի, միւսին մեծ փառք,
Բայց ինձ պարզեւ աղքատի պարկ.
Տեղ չունիմ ես զլուսս մրրկից
Պահել և վատ եղանակից.

Ո՛հ հատաւ լո՛ւ համբերութիւն,
Ո՛վ դետ, արա՛ ինձ օգնութիւն :

* *
* *

Պատրաստ է նա ջուրը նետուիլ,
Յանկարծ նորա պատեց տեսիլ.
Անտառիցը խորին ու մութ,
Դո՛րս է գալի մի երևույթ.
Ծեր, մորուսը բրդի նման,
Աչքերը վառ կրակի նման,
Ճանկեր ունէր հրէջ ծերունին,
Պոչ, եղջիւրներ, ցուպը ձեռին.
Սպառնալով մօտ է գնում,
Յուսահատին խիստ վախեցնում...
Քայց սա իբրեւ արձան կանգնած,
Տեսնում է հրաշքն դէմ իւր աչաց :

* *
* *

— Ո՛ւր. անծանօթն է հարցանիլ
« Զարչարան քիցս ջուրն եմ ընկնում ».
— Յիմար, ինչո՞ւ մոռացար դուն
Խնդրել ինձնից քեզ փրկութիւն.
« Ո՛վ ես, ահալ, դողով ասաց
Հողեւաճառն, փայտ կտրւած »:
— Բարեկամ քո, պաշտպան փրկիչ,
Դէն եմ, աչքդ բաց արա՛ քիչ :
« Ո՛վ Տէր երկնից »: — Կայց, համբերի՛ր,
Աղօթքով չես մխիթարուիլ.
Մոռացիր Նրան, ինձ աղաչի՛ր,
Եւ պարգեւդ ինձնից ուղի՛ր :

* *
* *

Եկ՛ դու ինձմէն, բարեկամէդ,
Ա՛ռ դու խրատ քեզ օգտաւէտ.
Օրհատի ձեռն քեզ հասկէ է,
Կեանքդ կեանք չէ, այլ տանջանք է,
Քայց կարող եմ ամէն չարի
Վերջը հնարքով անել բարի.
Ատուած քո վրայ խնամք չունի,
Փէշը բռնի՛ր դու սատանի :

Կարող եմ տալ քեզ զօրութիւն,
 Պատիւ և մեծ հարստութիւն.
 Զանով կանգնած եմ անդադար,
 Բարեկամի, եղբոր համար :

* * *

Երդնում, վկայ է դժոխքը,
 Որ չեմ կոտրել ես իմ խօսքը.
 Բացք վիժարէն, եղբայր անդին,
 Տուր դրաւական ինձ քու հոգին.
 Զարհուրեցաւ խեղճը յանկարծ,
 Բոլոր մարմինն սառեց, դողաց.
 Աչքի տուաջ անդունդք բացուաւ,
 Խաչակներէլ չկարացաւ.
 — Տխմնր, առն, ինչ ես մտածում.
 «Դժոխքի կրակից եմ կտակածում»:
 — Թէ վաղ, թէ ուշ... բայց վերջապէս,
 Դահեմներն է միայն վարձ քեզ :

* * *

Այս կեանքս ցաւ է անդակաս,
 Այն կեանքն ալլ ցաւ հանապաղ.
 Ուր որ դնաս միշտ քեզ համար,
 Պատրաստ է մահն ամենաչար :
 Կեղծաւորքն են ասում մէնակ,
 Թէ դեն է չար ու խորամանկ.
 Սուս է դժոխքն է ուրախ տեղ,
 Առատելի մէջն է անեղ.
 Ուրախութիւն է մեր կեանքը,
 Դրախտից վատ չէ մեր դժոխքը.
 Զուարճանալով անդ բուական,
 Կասես դրախտ է եղեմական :
 Ես քեզ կտամ չքեղ պալատ,
 Սպասաւորներ քեզ համար չառ.
 Իշխանների, պարոնների,
 Կշիներ ես քեզ սիրելի.
 Կանայք սիրուն և անմահ
 Դաս դաս անա՜ մօտդ կըղտն.
 Ինչ որ ուղես այն ըսպէին
 Շուտ կտոկոծվի քո առաջին.

Ա՛ռ քեզ քսակ զրաւական,
 Ոսկին մէջը լի յաւիտեան.
 Բայց տաս տարի՝ ունիս մէնակ
 աւ ապրելու դու ժամանակ :

*

* *

Երբ որ աչքիցդ օրըն վերջին
 Կըծածկվի զխնաց սարին,
 Կէս գիշերուան յետին ժամու,
 Կուգամ քեզի՝ ես տանելու :
 Հոգեծախն շատ միտք տրաւ,
 Եւ վերջումը յօժար էլաւ.
 Պատրող զիւին երկրպագեց,
 Եւ ոսկով իւր հողին ծախեց :
 Ձեռը կտրեց և արիւնով
 Դիւի հետ ուխտ դրեց գրով.
 Խաբող դեր առաւ կորաւ,
 Ասաւ խղճին, մենս բարեաւ :

*

* *

Հոգեծախն մեծ մարդ դառաւ,
 Ձեռքից ամէն բան դուրս եկաւ.
 Թափուեց բաղդը հարստութեան
 Նորա վերայ գետի նման.
 Կենում է նա ինչպէս իշխան,
 Սարդափնները ոսկւով լցան.
 Մառանները՝ աղնիւ գինով,
 Տունը՝ չքնաղ լաւ բաներով :
 Նրա տանը ուտիս թէ պատ,
 Հացկերութիւնն է անպակաս :
 Միշտ սազ ածել, միշտ խաղ ասել,
 Կենաց թասը կարգով խմել :

*

* *

Չկար աչքին բան անհնար,
 Ողջին էր նա հրամանատար.
 Պատիժ հզօրաց, ահ տկարաց,
 Եւ կողոպտող ամէն իրաց :
 Տասներկու կոյս աղջիկներեց,
 Խլեց ծնողաց նա ծոցերեց :

Մտիկ չարեց հառաչանքին,
 Ոչ հարց և մարց նա բողոքին.
 Եւ մի տարում խախտածներից,
 Տասն ու երկու դատերք ծնաւ.
 Զաւակներին չի ընկալաւ,
 Պատճառ, զուրկ էր սուրբ պատկից :

*
* *
*

Բալց վաճանով հրեշտակն երկնի
 Պահապան էր զաւակներին.
 Տուեց նրանց հեղ ապաստան,
 Բնակութիւնն Աստուծոյ տան :
 Սուրբ վանքի մէջ բնակուեցան,
 Մարք և որդիք ապրուստ դտան.
 Թող եղիցի օրհնեալ Աստուած
 Սուրբ աղօթքով անմեղ մանկանց :
 Հովանի էր խնամքն վերին,
 Միշտ անդադար նրանց զլիւին
 Ինչպէս մի օր պարնանային,
 Գեղեցկութեամբ ծաղկում էին :

*
* *
*

Գողար հասակից տղայական,
 Մինչև ոսկէ տարիքն հասան.
 Լոյսն Աստուծոյ և զործք բարի,
 Միայն էին նոցա յայտնի :
 Քնած տեղից վաղ վեր կենում,
 Եկեղեցին էին գնում.
 Դասում հանդէպ սուրբ սեղանին,
 Խունկ ու կնարուկ միշտ ծխէին.
 Եւ ի ժամ սուրբ պատարագի,
 Լինէր նոցա երգ լսելի.
 Եւ արդարոց քաղցր ձայնին,
 Տեսչութիւնը լսէր վերին :

*
* *
*

Արատաւանքը գլխաւորս մարց,
 աղօթքի հետ խառն էր նրանց.
 Երբ մասանց մօտ եկեղեցում,
 Սփռած էին նոքա լինում :

Լէր դու նրանց Տէր հովանի,
 (Այս էր աղօթք նոցա բերնի).
 Քո սուրբ սեղանդ աղատութիւն
 Լինի այն հեղ հողիներուն.
 Հայրն հարադատ թողեց նրանց,
 Բաժին արաւ թշուառ կենաց.
 Այլ՝ խնամք արաւ դու որբերին,
 Եւ թողութիւն մեղաւորին :

* * *

Եւ տառներըդ ահա տարին
 Հասաւ արդէն իւր վախճանին.
 Եւ մեղաւորն սուգ է նստած,
 Ամէն բանից օտարացած.
 Զարդարուցան շքեղ կրկին,
 Լուսին, սարեր, դաշտք դարունքին,
 Երկրագործը խնդայ մաճով,
 Իւր տունն է լի յաջողութեամբ :
 Ոսկէ դարունն չի վայելում,
 Աչքը խաւար, նա չի սկսնում.
 Դաշտեր, սարեր, ամէն աշխարհ,
 Խաւարուել է նրա համար :

* * *

Թէ արշալոյսն է դուրս դալի,
 Վերջին բարեն է սա տալի.
 Թէ թռչունն է երգում մէնակ,
 Ողջ լէր, առէ, դարձան զուշակ...
 «Բարեաւ մնայք և անտառներ,
 Ոսկեհատիկ սիրուն արտեր.
 Գեղեցկութիւն սրայծառ երկնի,
 Եւ ցնծութիւն բոլոր երկրի».
 Զաւակները միտը բերեց,
 Վախ քաշելով իւր մօտ կանչեց.
 Որ շարժեն գութըն Արարչին,
 Տէր լսող է անմեղներին,

* * *

Ահա ... հասաւ վերջին օրը,
 Արեգակն իսկ մտաւ մայրը.

Եւ խաւարը երեկոյեան
 ծածկէ քողով երկիր համայն.
 Մթնացել է, ահա միակ,
 Շագէ ամպիցը լումնիակն.
 Խաղաղուեցան ամէն տեղեր,
 Մունջ կան սարեր և անտառներ,
 Գետ և ավիներ հաւաքեցան,
 Երկնի ճրագները վառուեցան.
 Եւ դաշտերը խոր քուն մտան,
 Մօտ է ժամն կէս գիշերուան :

*
*
*

Մահուան դողը ջանը ընկաւ,
 Խաչելութեան առաջ չոքաւ.
 Խնդրում է նա առանց հաւատ,
 Դժոխքիցը մնալ աղատ.
 Կանչեց իւր մօտ մատղաշներին,
 Մօտ է նրանց սիրտը դրախտին.
 «Ա՛խ, ինձ համար աղօթք արէ՛ք.
 Կորչում եմ ես, աղօթք արէ՛ք.
 Աստուած լսող է երեխին,»
 Արդարները աղօթք արին.
 Բայց յանկարծ խոր քունը մտան,
 Սուս կացան և թմբրուեցան :

*
*
*

Աշխարհը լուռ է և քնած,
 Շրջակայքը ինչպէս մեռած.
 Միայն ագռաւն է կոնչում,
 Եւ չնորի ջուրը ոռնում.
 Կէս գիշերուան ժամն է խիտում,
 Երկինքն ամպով է ծածկուում.
 Դեռը փրփրեց, քամին է խխտ,
 Երկրի փոշին է անհանդիստ.
 Վայ, սոսկալի վերջին ժամը
 Խփեց կորաւ սարերումը.
 Լեկց ձայնը... ողորմելին
 Տեսնում է զեն իր առաջին :

*
*
*

—Տեսնա՞ր, ասաց, աչքիցդ օրը
 փախաւ դէպի յայնկոյս սարը,
 վերջին ժամի տալն իմացար,
 Ահա՛ եկել եմ քեզ համար.
 «Ո՛հ, տուր խնդրեմ, քիչ ժամանակ,
 Դժոխքըն է սաստիկ կրակ»:
 —Կատարուեցաւ, հասաւ օրըդ,
 Զուր է հիմի ազազակդ:
 «Մի՛ բոսկէ»։—Սո՛ւս, չղթայն ահա՛:
 «Ո՛վ ահեղ ժամ, ինձ ուսմ արա՛»:
 —Պատրաստ են քոյ նաչ և պատան,
 Եւ փորած խկ քոյ գերեզման:

* *
 * *

Էգուց օրըդ կըխաւարուի,
 Ախ ու վախ և լաց կըլսվի.
 Գէշըդ նաչի վերայ դրած,
 Իստակ անշունչ, անշարժ դառած.
 Վառ մոմերով, խունկ ծխելով,
 Սըգալի և ցած երգելով,
 Կըղնեն քեզ սե հողի տակ,
 Կընխս երկրից անյիշատակ:
 Թիուց ահեղ ձայն քեզ կուզայ,
 Հող ածելիս լաչիդ վերայ,
 Եւ դալիրքը կու երգեն հեղ,
 «Ո՛վ ննջեցեալ հանդիստ ընդ քեզ»:

* *
 * *

Բայց հանգիստը չէ քո բաժին,
 Դու ժառանգ ես դժոխային.
 Ս.յ ժամանակ է... դալիս են,
 Լսի՛ր, արդէն խիստ ոռնում են.
 Հաւաքուեցան, ձայն եմ լսում,
 Բերանները բաց են անում.
 Կուգր ու նաւթը եռ են դալի,
 Շղթայքը վառ կրակ են դառի:
 «Տէ՛ր թաղաւոր, խղճան խղճիս»:
 —Ունայն խնդրես, զուր աշխատիս:
 «Ո՛վս, թող ինձ գէթ տալմի ողջոյն
 Խեղճ որբերիս և կօրհնութիւն»:

*
* *
*

Քնած որբերին դեր տեսաւ,
Սէքը կրակի պէս վառուցաւ.
— Երկնի փառքից նրանց զրկել,
Եւ դժոխքի դուրը քցել:
Ահա մեծ փառք ինձ ծափ կուտան
Գժոխքը և հպարտ սատանայն:
Քաղցրանալով դեն աներես,
Հոգեծախին ասաց այսպէս.
— Ականջ դնելով զարդիդ ձայնին,
Ճար գտաց քո փրկութեան.
Հնազանդ կանց, կամ այս բռնակն,
Գնան դժոխք, դիմցիր կրակին:

*
* *
*

— Աղջկերանցդ հողին ծախիր,
Ու փրկութիւն քեզ ստացիր.
Ամէն մէկի համար մէնակ,
Կըտամ տարի մի ժամանակ.
«Ջաւախներս ծախեմ, ու՛ր չար»:
— Եկէք, եկէք, սա չէ յօժար,
Մեղաւորին դժոխք տարէք,
Կրակը զրէք, մաս մաս արէք.
Յանկարծ ամէն կողմից մեծ ձայն,
Սարսափեցաւ երկիր համայն.
Ամբը գոռաց ամէն կողմից,
Գեներն եկան դուրս դժոխքից,

*
* *
*

Հրէշների դասք դժոխային
Վաղլաղում են շղթայք ձեռին.
Ամէն կողմից մեղաւորին,
Բաց ճանկերով շուրջ պատեցին.
Եւ կիսամահ ողորմելին,
Անշունչ, անաս ընկաւ գետին.
Եւ գոռում է. «չար թշնամի,
Պատրաստ են զոհք, միան քիչ մի»:
Երեխանցը զարթեցնում է,
Նրանց ձեռով ստորազրում է...

Կատարուեցաւ ծափ հարկանեն
Դժոխքն և իւր վէտ սատանէն :

* * *

Դու պատիժդ յետաձգեցիր,
Դժոխքի դուռն կողպեցիր.
Բայց կեալ հոգւով կործանելի,
Ինչ բերկրութիւն է սոսկալի :
Քո օրերդ, որ անխորճ եւ,
Յաւով մնալով սիրի վարեւ.
Հոգւոյդ համար ոչ ցնծութիւն,
Ոչ յոյս կայ և ոչ փրկութիւն.
Ո՛հ, գեղեցիկ, պայծառ աշխարհ,
Եւ կեանքն պաղ են քեզ համար.
Տանը որբ եւ, դուքսը օտար,
Շունչդ վրադ դեռ՝ գէշ դառար :

* * *

Զուր է քաղցը հովը փչում,
Անուշահոտ կանաչ դաշտում.
Զուր լուսնակն լուսով տոգոյն,
Արծաթաջրում ալիք զետոյն.
Զուր ծիծեռն երգով ճիւ ճիւ,
Արշալուսին տայ իւր բարեւ.
Զուր ծառերի դողդոջ սաղարթք
Կոչն իւրեանց հով տոռերի տակ,
Դաշտից վաղող հօտի ձայնը,
Հովիւների եղջիւրները,
Կենդանացնում են զուր ունայն,
Խաւար ժամն երեկոյեան :

* * *

Նորա տունը ուրախ պայծառ.
Դառել է այժմ տխուր, խաւար.
Աչք ու ունքը միշտ վայր թողած,
Հանդիսի մէջ դարդոտ նստած,
Այլ չէ խմում աղնիւ զլնին,
Սիրուն կենաց թաղը ձեռին.
Սոսկալի են օր ու գիշեր,
Եւ մի ստուերի ձայն մահաբեր.
Լսում է նա ամէն կողմից,
Եւ գիշերուան խորին ժամից.

Չկայ հանդիստ նորա մահճին,
Եւ ոչ թէ քուն նորա աչքին.

*
* * *

Մութ անտառից է վախենում,
Կարծէ տեսիլք է թափառում.
Ձայն է լսում կէս գիշերուան,
Կամ սոսկալի գանձեր թաղման.
Ահ են ձգում քամոց չչին,
սեաւ ամպերի լոկ լուռ թին.
Եւ տերևի զոդայ ձայնից,
Եւ անտառի դղրումունքից.
Թէ երկնքումն ամպը գոռաւ,
Մազերը ցից, ռանդը թռաւ.
Կարծէ թէ վրէժ է երկնաւոր,
Կամ պատիժի ձայն ահաւոր :

*
* * *

Ջաւախների տեսն սիրուն,
Չէ նրա համար վայելչութիւն.
Նրանց ախորժ պայծառ դէմքը,
Պարկեշտութիւն հանդիստ կեանքը,
Գեղեցկութիւն զուարթ աչքերու,
Մեղմ հնչելը նրանց ձայներու,
Եւ խօսելու քաղցրութիւնը
Աւելցնում են նորա ցաւը.
Ոչնուշահոտ վարդի նման,
Հովանոյ տակ յուսալի կան.
Նրանք ծաղկում են անհոգս, անդարդ,
Եւ սրտներն հանդիստ հանդարտ :

*
* * *

Բայց մեղաւորն ի՞նչ է անում,
Երբ նրանցը մտիկ է անում.
Տեսնում է միշտ հեռի տեղացի,
Դժոխային անդունդքը բաց.
Լայ և բաղդըն իւր անիծէ,
Ո՛վ արարածք սիրուն, ասէ.
Ի՞նչ չար վիճակ կայ ձեզ պատրաստ,
Ի՞նչ հնարքով լինիք ազատ.

Ունայն է ձեր զեղեցկութիւն,
 Ունայն և ձեր այդ քաղցրութիւն.
 Չունիք ուրիշ լաւ ճանապարհ,
 Դուք ծաղկում էք մահուան համար :

* * *

Վայ ինձ, սիրոյ ժամն կու գայ,
 Սիրադ կըլնի ծածուկ վկայ.
 Աշխարհըս ձեզ կը քաղցրանայ,
 Մի սիրեկան կու երևայ.
 Արքայի զէմքը դարդով,
 Սիրադ հանդարտ շանկութենով.
 Արակի նման վառած հոգւով,
 Եւ սպասելով սիրոյն սիրով.
 Չէր օրն աւել լոյս կըծագի,
 Աւել անոյշ հոտն ծաղկի,
 Անտառի տոռերն ևս անուշակ,
 Եւ թռչունն քաղցրանուաղ :

* * *

Եւ չէք տեսնիլ օր բաղրաւոր,
 Այդ նշաններն են ահաւոր,
 Մտեր ձեզ համար կը վառուի,
 Մահուան և ոչ թէ պոակի,
 Աստուծոյ տուն դուք չէք մանիլ,
 Փեսաների հետ պաակուիլ.
 Ահաւոր նաչ կայ պատրաստած,
 Դեի ձեռով ըն անխժած.
 Մեր բաժինն է ցաւ, ախ ու վախ,
 Եւ դեհներ կրակն անծախ.
 Ո՛վ դառն օրէնք ճակատադրին,
 Ո՛վ մատաղներ դուք թանգաղին :

* * *

Բայց աչքը նա, սիրադ կտորած,
 Դէպի երկինք ի վեր ամբարձ.
 Արած ևս ինքնին Աստուած ասաց,
 Թողութիւն կայ զղջմամբ մեղաց.
 Բարձրանում են զէպի Աստուած,
 Լաց, հեծութիւն մեղաւորաց :

Եւ իւր տունը շինեց յանկարծ,
 Քաւութեան տուն և արտասուաց.
 Որ այնտեղ խուց գտնէ օտար
 Այրին և որբը՝ բարերար.
 Քաղցածը՝ քաղցը հացկերութիւն,
 Հիւանդը՝ շուտ բժշկութիւն:

*
*
*

Առաւօտից մինչի մութը
 Ծառայն կանգնած է դրանը.
 Անց կենողին տուն է կանչում,
 Հաց ուտացնում, հանգստացնում:
 Այս համբաւը որ խմայան,
 Ամէն կողմից հաւաքուեցան.
 Աղքատ և որբ և այլի կին
 Հոգեծախի տուն դնացին.
 Ընդունում է նա ամէնին,
 Ամէնին կայ պատրաստ բաժին.
 Ոսկի, արծաթ առատ ձեռով,
 Թափում է նա տեսուն անունով:

*
*
*

Եւ հրաշարի շինեց տաճար
 Դրախտի նման լոյս ու պայծառ.
 Վանականաց սուրբ օթեան,
 Նորա մօտիկ յոյժ աննման.
 Եւ այն մաքուր վանքի մէջը,
 Հեղ և խոնարհ մխարանքը
 Խեղին, կաղին, ալեորին,
 Եւ դարդերից սպանածին,
 Տալիս էին հանգստութիւն,
 Բերկրութիւն և բժշկութիւն.
 Թող ամէն սիրտ մխիթարուած,
 Միշտ վառք տալով ճանչնայ Աստուած:

*
*
*

Հրաւիրեց մի արուեստաւոր,
 Պատկերահան հռչակաւոր.
 Քաշեց նա ի մէջ տաճարի
 Պատկեր որբոյ կամարարի:

Եւ պատկերում իւր դստերով,
 Հողեւիճառն աղօթելով :
 Սուրբը քաղցր էր մտիկ անում,
 Նրանց համար բարի խօսում.
 Գիշեր ցերեկ վառ կանթեղը
 Կար պատկերի առաջնը.
 Ոսկէ թագում փայլէր գոհար,
 շրջանակն էր մարգատաշար :

*
* * *

Թէ առաւօտ, լոյս չի բացուած,
 Մինչ դեռ անտառն է խոր քնած,
 Մինչ դեռ յաջորդ գալու օրը
 Ներկէ միայն կէս երկինքը.
 Թէ իրիկուան հանդարտ ժամին,
 Երբ ամէն տեղ ձայներ լռին.
 Վառ մոմերից տաճարումը,
 Կաթում էր միշտ բարակ լոյսը,
 Արտասունքով մեղաւորը,
 Սուրբ պատկերին առաջնը,
 Տարածուած էր միշտ գետնամած,
 Ինչպէս ձեռն ու ոտը կապած :

*
* * *

Բայց վաղում է սարից շուտ շուտ
 Գարնանային ջուրը ցուրտ ցուրտ.
 Եւ փախչում են միմեանց յետնէն
 Օրեր, ամիսք, տարիք ամէն.
 Ահա տասըն և մի տարին
 Աներկոյթ էլան գնացին.
 Վերջին տարու ութ ամիսն էլ
 Հէնց գիտացիր անց է կացիլ.
 Եւ ամէն օր հողեծախի
 Ականջումը ձայն է գալի.
 Վերջդ մօտ է, ժամըդ հասած,
 Մահը գլխիդ վերայ կանգնած :

*
* * *

Եւ ահա նա հիւանդացաւ,
 Յուր մահճի մէջ պառկեցաւ.

Մնացո՞թ ձեռով վիրաւորուած,
 Բժշկութեան յոյսը կտրած,
 Տեսնում է միշտ առջի աչաց,
 Գերեզմանի նեղ դուռն բաց.
 Եւ բարձի մօտ տեղիլ տխրած,
 Որպէս թէ իր կշտին նստած.
 Կարող չէ ես գնալ տաճարը,
 Յարդիկ հրաշագործ պատկերը.
 Միայն աչքն արտասուելով,
 Բարձրացնում է հնադանդուելով:

*
* *
*

Վայ ե ահա վերջին օրը,
 Ոսկեջրում է երկնի ծայրը.
 Եւ անտառի խիտ ծառերից,
 Երևում է շողն արեւից.
 Հանդարտ, ուրախ, լոյս է աշխարհ,
 Քաղցր են հնչում դաշտ, ձոր ու սաթ.
 Ասրակու պէս պարզ է գետը,
 Հաղիւ հաղիւ թեթեւ հողմը.
 Տատանում է տերեւները.
 Անուշահոտ են դաշտերը,
 Ծաղկին կպել է թիթեռը,
 Եւ ծծում է նորա շունչը:

*
* *
*

Բայց այս բոլոր սիրուն օրը,
 Ախ է քաշում մեղաւորը.
 Ո՛վ դիչերուան ստուեր, վաղ վախար,
 Աշխարհից դու վաղ հեռացար.
 Հօր մահիճը, որդիք, եկէք,
 Ձեր աղօթքով չրջափակէք,
 Եւ դէտ առեան Սրարչին մեր,
 Հեկեկանքը դրկեցէք ձեր
 Սյա դիչեր ահ է մեղ համար,
 Ասէք փրկչին, ու՛ր Կենարար.
 Ողորման մեղ ե քաղցրացիր
 Մի լինիր խիտ վրէժխնդիր:

*
* *
*

Եւ մահճի չորս կողմը կանգնած,
 Ուր հիւանդը տկար, դեղնած,
 Ճակատը վատ տղեղացած,
 Ոսկրաւորը հալած, մաշած.
 Մազերը ցլց, մորուսն երկար,
 Աչքերը փոս, դէմքը օտար.
 Վայ էր կանչում չարչարանքից
 Բոլոր օրը առաւօտից:
 Դտոներքն իւրեանց պայծառ դէմքը
 Բարձրացուցին դէպ երկինքը.
 Եւ ջերմուանդ մաքուր սրտով.
 Աղօթք էին երգում ձայնով.

* * *

Ո՛վ դէմք հաճոյք աստուածութեան,
 Այսպէս հրեշտակքն փրկութեան.
 Լսելով միշտ սուրբ աղօթքին,
 Խաղաղութեան ժպտան դէմքին,
 Ուրախարար, հանդիստ աչքով,
 Աստուածային պատուիրանքով.
 Վայր են դալի, բարի դիմած,
 Աստուծոյ կամքին յառաջընթաց.
 Հիւրնդի մօտ ժամին յետին...
 Եւ վաստակեալ մահու որդին
 Անկջով լսում է մի ձայն ցած,
 Մեռիւր յուսով դէպի Աստուած:

* * *

Եւ դստերքը մաքուր հողում,
 Կարծում էին սուրբ աղօթքով.
 Բաղկատարած դէպ երկինքը,
 Հանգստացնել հօր տանջանքը.
 Բայց վախճանի ահը մօտ էր,
 մահը նորա դիւին կախ էր.
 Կմկրմալով ջանայր դարձեալ,
 Սուրբ Արարչին աղօթք կարդալ.
 Տխուր դէմքը աստ անդ տանէ,
 Որ արեւի լոյսն տնոնէ.
 Բայց աչքերը անթարթ մնային,
 Աչքի բիրքը կցուում էին.

*
* *
*

«Որդիք, որդիք, օրն հանգչում է...

—Ո՛հ, դեռես առաւօտ է.

Արշալոյսն նոր զարթեցաւ,

Գիշերն հէնց հիմի անցաւ.

Արտերն մունջ են և դատարկ,

Պտոյտքում է արտուան մէնակ.

«Աւաղ, էգուց օրըն էլի

Կբացուի պարզ և հրաշայի.

Բայց այս երկրի բնակիչք չենք,

Գերեզմանի կերակուր ենք,

Եւ այս տեղը, ուր մինչ հիմի,

Ծաղկում էինք, այլ չենք տեսնի:

*
*

«Ո՛վ անբաղդներ, կարո՞ղ եմ ես,

Օրհնութիւն մի գոնէ սալ ձեզ.

Եւ մեզ համար այլ յաւիտեան

Զկայ կորաւ յոյս հաշտութեան.

Բայց անէծքով ինձ մի թաղէք.

Անէծքով վրաս հող մի ածէք.

Աղաղակէնք. Ամենակալ

Տէր ողորմեան մեզ և ընկալ:

Ահեղ խօսքին ամբողջ միտքը

Զիմանալով երեխայքը

Կոչում էին սրտով անմեղ,

Ողորմեան մեզ Աստուած անեղ:

*
* *

«Որդիք, որդիք, դիշերն հասան»:

—Միայն կէս օրը մօտկացաւ.

Հովիւն և իւր ոչխարները

Զովանալու դնում են ջուրը.

Դաշտերը լուռ են և քնած,

Երկինքն ինչպէս կրակ վառած:

«Ո՛հ, լուսն եմ ես ախ ու լաց:

—Հայր, ձայն չկայ ոչ մի տեղաց.

Եւ ժամանակ առ ժամանակ,

Փչում է ցուրտ քամին մէնակ,

Միայն սարուկ թռչունն անբաղդ
Անտառումը մնչում վախա վախա :

* *
* *

«Որդիք, պայծառ օրը հանգան :

— Հն արևը մայրը մտա :

Արևմուտը կարմիր շուղով :

Արշալուսից ցոլանալով,

Ներկեցաւ և բոցադոյն,

Երկնից գալիս է երկկոյն :

Մթնացել է անտառն մեր,

Խաւարուել են բոլոր ձորեր :

«Ո՛վ երկկոյ խաւար, սպասիր,

Ո՛վ գեղեցիկ օր, մի շտապիր :

Մի շտապիր այլ հեմ տեսնել ես,

Այս աշխարհի երեսին քեզ :

* *
* *

«Որդիք, որդիք, զիչերն հասան :

— Օրը արդէն խաւարուեցաւ :

Ծածկընկեցաւ գետը միզով,

Ամէն կողմն թխպած գունով :

Դաշտից հօտը բառանջելով,

Տուն է դառնում շտապելով :

«Օգնեցէք լնձ, կէս զիչեր է» :

— Աղօթքի ժամն խփում է,

Հարք երգում են քաղցր երգով,

Տաճարը վառ ճրագներով :

«Մեղաւորն ես այս ահ վախտում,

Քեզ Արարչիդ է պաղատում

* *
* *

«Երկնի կամարն չէ խաւարում,

Սև ամպերը չեն վազվազում :

Քամին ջուրը հեմ բարձրացնում,

Փռչին երկրից չէ վեր կենում» :

— Ձայն չկայ ժամն դուրս եկաւ,

Վանքը խորին քունը մտա :

Կէս զիչերին հասաւ լուննիսին,

Եւ տաճարն է փայլում մէնակ :

Սօրի վերայ միզով սրատած,
Դաշտերն ամէնն են լռացած,
Ճրագներն գեղի հանգած,
Անտառն ու գետը քընած :

*
* *
*

Ամէն տեղ մեծ լռութիւն կար,
Եւ թուէր թէ բոլոր աշխարհ
Ահ ու զոզով մօռնջ սպասում էր,
Որ հըրաչք մի մեծ կատարուէր,
Արեւիկից անհ յանկարծ,
Իբրեւ մի հով վաւեց կամաց.
Հաղիւ հպաւ նա տերեւին,
Հաղիւ հպաւ գետի ջրին...
Եւ նորա հետ մի ձայն եկաւ,
Հէնց իմանաս լարին դիպաւ.
Ատղերի մօտ սրով բէն սիրով,
Եթերական իւր մասներով.

*
* *
*

Եկեղեցին կամաց կամաց
Բաց էլաւ և աղջկերանց
Երեւցաւ մի ալեւոր,
Դէմքը սլայծաւ և փառատոր.
Աչքը բարի և հարապատ,
Տալիս էին յոյս ու հաւատ,
Հաղուատ նորա էր հրեղէն,
Գլխին կամար կար լուսեղէն.
Ոտը գետնին չէր դիպչում բնու,
Ամպով սլոտած՝ առաջ եկաւ.
Ընկերք նորա ճանապարհի,
Փրկութիւնն էր և յոյս բարի :

*
* *
*

Նրանց որտի մէջ ահ ընկաւ,
«Ո՛վ է սա, որ փառօք եկաւ».
Մահձին մօտ նա վաղ էր կանգնած,
Անտառներին այն նոր եկած.
Եւ կուտրին դիպաւ շտապով,
Իւր հանդերձի սլայծաւ փեշով.

Նորանց աչքին հէնց էն սահալթ,
 Մի քուն էկաւ քաղցր ու հանդարտ.
 Եւ հիւանդին կանգնած մօտիկ,
 Նախատելով արաւ մտիկ.
 Քրտինք թափուաւ մեղաւորից,
 Նորա հրեղէն բոց աչքերից :

* * *

«Ո՛վ ահաւոր որդի երկնի,
 Որ դէմքդ ինձ պատիժ թուի».
 Այլ եկաւորն այն ահաւոր
 Անպատասխան կանգնած էր լուռ
 «Ո՛վ, լսնդրեմ ինձ արժան առնել,
 Քեզիկից յուսոյ մի խօսք լսել.
 Գալոց ժամն անդառնալի,
 Պատրաստ ինչ որ ընիլ պիտի . . . »
 Տաճարումը դուք սլառիկես
 Յարդում էիք և աջ ձեռս
 Պատիկերի մէջն էր տարածուած,
 Իբր հովանի վերադ ձգած :

* * *

«Ա՛խ, ի՜նչ անեմ, ասն շուտով»,
 — Յուսով կանց դու և հաւատով.
 «Ո՛հ, ի՜նչ վիճակ կայ մեղ համար,
 Կամ ի՜նչ պատիժ պատրաստ արգար».
 — Աղօթք արն : Խաչածն դրած,
 Զեռներն իւր տկարացած.
 Առաջի Սուրբ Կենարարի
 Աղօթք անէր սրտով արի.
 Դառն արտասուէր էր նա թափում,
 Նորա շունչն էր կըրկընում.
 Եւ նորա թաց աչաց միջում,
 Հոգւոյ հեծութիւնն էր փայլում :

* * *

Աշխարհ յանկարծ խաւարուեցաւ,
 Երկինքն ամպով ծածկըվեցաւ.
 Վաղում է մի ամպ ահաւոր,
 Եւ միւսն յետնէն ևս ահաւոր.

Եւ ահադին խիտո ուրտաց,
 Գլխի վերայ երկինքն ամպած.
 Եւ խաւարից յետոյ յանկարծ,
 Լռութիւն մեծ թաղաւորեաց.
 Մերձ էր ժամը կէս դիշերուան...
 Սուրբը զգեստով իւր սրբազան
 Ծածկեց քնած աղջիկներին,
 Եւ իւր աջով՝ մեղաւորին :

*

* *

Դէպի արեւելք դարձուցած,
 Ծերի աչքերն էին վառած.
 Եւ յանկարծ խոր մռայլումը,
 Սև դիշերի անդունդքումը,
 Ոռնաց երկար ձայն ահադին,
 Եւ շրջակայք հետ ոռնացին.
 Եւ երկինքը յանկարծակի
 Կէս արաւ լոյսն կայծակի.
 Ամպերի մէջ վազեց մրրիկ,
 Եւ գոռալով ձայնով սասախի.
 Մրրիկի մէջ դէն երևաց,
 Դժոխային շուքով զգեստած :

*

* *

Օձերն հրեղէն փետուրներով,
 Ծըշըշում են ոլորուելով.
 Եւ խնդութիւն չար աչքերում,
 Փայլում են շուրջ և վազվելում.
 Ծանր չղթայն խիտ սրտայր,
 Կասկէ դերին իւր նա յուսայր,
 Բայց երբ ահեղ ծերին տեսաւ,
 Մնաց հանդարտ, խոնարհեցաւ.
 Հստարտութեան շուքը հաղած,
 Հարց է անում նա այլայլած.
 — Հզօր թշնամի, ո՞վ հրաւիրեաց,
 Օգնել անկեալ մեղաւորաց :

*

* *

« Հասան նրանց ինձ խնդրուածք »
 — Բայց նրանք են իմ ստացուածք »

«Դատաւորի մօտ երկնաւոր,
 Զղջումն է շատ դօրաւոր»:
 —Նորանց վճռի վախտը անցաւ,
 Եւ վիճակը կատարուեցաւ:
 «Դեռ ես Տէրն չէ բարկացել,
 Երթայք յինէն դեռ չէ ասել»:
 —Ուրեմն ես դրանց տէրն եմ.
 «Ո՛չ, ես դրանց պահապանն եմ»:
 —Կորիւր, դժոխքն է անյաղթ —
 «Օգնեա՛ Փրկիչ ամենայաղթ»:

*
* *
*

Սրեկից խիստ սրտաց,
 Եւ ամպերը սաստիկ թխալած
 Փայլում էին մութ գիշերով,
 Հրաթի շանթի լոյս նետերով.
 Եւ ծայրէ ի ծայր վառուեցաւ
 Երկինքն, և սասանեցաւ,
 Երկիր ամէն սաստիկ դողաց,
 Եւ ամօթից դեն պաղած
 Լսում էր զաշն արարչին,
 Եւ պահապանն իւր առաջին.
 Փայլակաց մէջ՝ կանգնած հաղիւր,
 Կայր հրեշտակն վրէժինդիր:

*
* *
*

«Գալիս եմ ես և վճիռը
 Բերում է իմ աջոյ ձեռը.
 Ինձ հետ անտիժ և պարզե՛ դան,
 Հող դարձիր դու՝ ու՛ր որդեապան»:
 Սհեղ խօսքն երբ լսուեցաւ,
 Ուրացողն խելոյն եղծաւ.
 Սչքի վերջի լոյսն զնաց,
 Գէշը գեամին անշունչ մնաց.
 Դէմքը մահուան ուսնոք ստացաւ,
 Սրտի արխնն պաղեցաւ.
 Եւ չրթունքը խաղառ սառաւ,
 Շնչոյ տուր և աւրն թռաւ:

*
* *
*

Դժոխքինն է վռչին թաղած,
 Եւ դերեզմանն է անխժած.
 Մինչեւ կորած մանկանց համար,
 Ոչ գայ երկնից մի վերկարար.
 Մանկանց քունն է անժամանակ,
 Եւ նա, որ է հողուլ յստակ.
 Որ չտեսեալ դեռ ես նրանց,
 Մինի գեղով է բորբոքուած.
 Եւ ամէն ինչ արհամարհեալ,
 Կուգայ նորանց տուն մոռացեալ:
 Խոստացած է նրանց համար,
 Ի վերուստ մի ազատարար:

*
 * *
 *

«Եւ քնած կըլնին, չեն մաշիլ նրանց,
 Հարիւր տարիք ժամանակաց.
 Եւ նորանցը ձեռն եղծման
 Ձի դիպչիլ, ե վեր կու կենան.
 Գեղեցկութիւնը չըվտխուած,
 Կեանքի համար նորոգացած,
 Յայնժամ հանդիսալ վեր կուգայ
 Այն աղատուած շիրմի վրայ.
 Ոսկերք նորա յոյժ կու ցնծան,
 Ուրախութիւն մեծ կու զգան.
 Եւ ճանչնալով Տիրոջն երկնի,
 Կասէ Տէրն է միայն բարի:

*
 * *
 *

Ահա աստղն առաւօտեան
 Հաւերն ահա խօսին, ձայն տան.
 Եթերական զեղով լցուած,
 Ծաղում է օրն ուրախացած.
 Կոյսերը խոր քնով են քնած,
 Եւ ծերունւոյն ղին մօտ դրած:
 Ննջեցեալն էր անող ղեմքով,
 Նայում էր նա խուլի աչքերով,
 Եւ որպէս թէ չատ նեղացած,
 Յուրտ կըրծքին էր ձեռքը ճղտած.
 Եւ թուէր թէ չըթանց վերայ,
 Չարչարանքի ձայն կու թնդայ:

*
* *
*

Քնածների դէմքն էր խաղաղ,
Աներևոյթ հրեշտակն ուրախ
Ծածկեց նորանց իւր թեկերով,
Նդամական ցնորքներով:
Հրաշալի քունն լի էր նորանց,
Եւ քաղցր շնչով այն աղջկանց
Շրջակայից բուրում էր օդ,
Ինչպէս մի վարդ անուշահոտ:
Եւ չրթունքն ծաղկում էին,
Նրանց ախորժ ժպտով դէմքին:
Երևում էր գեղն անմահն,
Խաղաղութեամբ անմահական:

*
* *
*

Ահն նաչը դիպակ ծածկած,
Եւ գերեզմանն էլաւ բաց:
Եւ լսում է ձայն դանդակի,
Անուշահոտ ծխել խնկի:
Մեծ ու սրտիկ ժամ են դնում,
Լաց, արտասուինք են բարձրացնում:
Եւ անդդայ չրթունքներին
Տալիւ լալով համբոյր վերջին:
Նաչին ահեղ կռան է դիպչում,
Նաչը դեմնին են վեր թռնում:
Եւ դպիրքը երգում են ցած,
Խաղաղութիւն քեզ, ո՛վ մեռած:

*
* *
*

Ահն մեծ ու սրտիկ դնան,
Ննջեցելի սուռն յետ դառնան:
Բայց տեսնում են նրանք յանկարծ,
Կան չորս կողմով բարձրացած:
Հատաքարից ահեղ պատկեր,
Եւ ահագին բարձր ծառեր:
Եւ դռները քարածայռով,
Փակուեցան մեծ ձայն հանկուտ:
Ահից եկողքըն յետ դարձան,
Յետ մոիկ տալ անխաղաղան,

Աստուծոյ սրտով կայ սրտերին,
Սարսափելով կոչում էին.

* * *

Այն կողմերը ամայացան,
Չէլաւ այնտեղ ոչ վար ոչ ցան,
Դաշտերը մութ անտառ դարձան,
Ողջոյն գիշերը ցիր ու ցան,
Կարուեցաւ և մարդկան ձայն,
Ժայռի վերայ բայցդուն միայն.
Եւ գիշերով քաղցած գայլքը
Վայում են մութ անտառումը :
Միմիայն գետն չուրջ ամիսերով,
Սլոմած ճնշած արմատներով,
Հարիւր տարուան հին ծառերով,
Պտոյտքում է աղիքներով :

* * *

Ուր անաջ կայր տաճար փառաց,
Եւ իջեան սուրբ միանձանց,
Անդ սպառնալեօք չէ օձըն՝
Աւերակայ բնակիչըն.
Այնտեղ էլ չեն ասուում տաղեր,
Միայն վախտ վախտ սասափկ հոգմեր
Փչելով դէպ անապատը,
Շարժում են չոր անաղէտ խոտը.
Միայն պառիցըն թափուելով,
Գլորվելաւ քարերն ձայնով.
Հեռի արձագանք են հանում,
Խիստ կոտրտ անտառի միջում :

* * *

Եւ բլուրի վերայ խաւար,
Գերեզմանի տեսնում են քար.
Քարի վերայ կէս գիշերին,
Փայլում է միշտ լոյս մի գեղին.
Եւ ընկած խաչըն է վաթըթված,
Տերեւներով պատուտակի,
Տիուր տղուան վրան նստած,
Իբր պահապան գերեզմանի.

Շրջակայքը մեռած իրեր,
 Ձէ շարժուում և ոչ մի տերև,
 Ոչ դադանն է մօտ անց կենում,
 Եւ ոչ թռչունն այնտեղ թռչում :

*

* *

Բայց երբ դիչերն կէս է ընում,
 Սև ազդան է թռթռում.
 Զարթած անտառն ձայն է հանում,
 Եւ գերեզմանըն սարսափում.
 Եւ սառուր մի անշ թափառելով,
 Երևում է մութ դիչերով.
 Որպէս թխպած օրըն ամպում,
 Նորա աչքերըն են փայլում.
 Մերթ երկնքին մոխկ տալով,
 Եւ մերթ ծանր չարչարանքով.
 Անթափանց բարձր սլափերը,
 Աղօթքով փերցնում է ձեռը :

*

* *

Ի մէջ ահեղ իջևանի,
 Դուրթիւն է գերեզմանի.
 Շուրջ սլափերով մուլլով ծածկած,
 Պառաւում է անտառն տխրած.
 Քամին տերևը չի շարժում,
 Զրի կարկաչիւն չի լսում.
 Ոչ ծաղկունքն են անուշահոտ,
 Ոչ շնչում է մի կանաչ խոտ.
 Աղջկերքն են խոր քնած,
 Աղատութեան ժամն նրանց
 Յայտնի չէ, թէ Երբ սիտի գայ,
 Քնից նրանց զարթիլ չկայ :

*

* *

Բայց երբ դաշտերը քնում են,
 Եւ թխպում է երկիր ամէն,
 (Հրաշալի և հանդիսա ժամին,
 Կէս դիչերին հաւախօսին).
 Քնածներից մինը զարթնում,
 Պաւստի պէս շոր է հաղնում.

Սահմանադրեալ խը ընթացքը՝
 Սկսում է շուրջ պատօքը.
 Եւ հեռուից սպասում ցաւով,
 «Արբ, եկ, փրկիչ», ասելով.
 Զի երեսում հեռի ոչինչ,
 Եւ չէ դալի ոչով փրկիչ.

*
 * *
 *

Երբ որ լուսինն լրանում է.
 Փոխուելու հերթն մօտանում է,
 Յայնժամ քնից մինը դարձնում,
 Պատի վերայ է վեր գնում.
 Միւսն պատից է յիտ դալի,
 Այն անելով ձեռն է տալի.
 Քրոջն անբաղդ թշուառական,
 Իբրեւ ողջոյն հրաժարական,
 Ապա քնած կուսանաց մօտ,
 Յետ է գնում տխուր, դարդոտ.
 Իսկ նա մէնակ շուռ է դալի,
 Պատի վերայ, մինչև փոխուի :

*
 * *
 *

Եւ վաղ թէ ուշ... ինչպէս գիտի,
 Ով պիտի նրանցքն աղատել.
 Ուր է նա, որ կարող ընի,
 Փշրել չղթայքն սատանի,
 Եւ վառուել սուրբ մտածմունքով,
 Ով է կարող մաքուր հոգւով.
 Սիրել երկնի գեղեցկութիւն,
 Ատել երկրի պիղծ ցանկութիւն.
 Արհամարհել այս փռւչ աշխարհ
 Հաւատով և յուսով խոնարհ.
 Երկիր ուրիշ գնալ հեռաւոր,
 Վարձին համար խորհրդաւոր :

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ԿՌՆԿԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՍՈՎՆ ՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԵԽՈՐ ՇՐՋԱԳԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՄՏԱԽՈՐԱԿԱՆ

ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄԸ:

Հայոց աշխարհիս կռուները, որ իր հայրենեաց սահմաններումը ծնաւ ներկայ տարւոյս սկզբումը, Հայոց աշխարհի իւրաքնակ և տարաքնակ որդիքներիցն ընդունած համակրութեամբն ու ընդունելութեամբը սնանելով իր մերձաւոր և հեռաւոր բաժանորդներից գտած ձեռնտուութեամբն ու քաջալերութեամբը պարարուելով և իր բանագէտ և գրագէտ դայեակներից զրականական և բարոյական պաշար և սնունդ ճարելով մի տարուան միջոցում ըստ կարի զարգացաւ և իր օդային ճանապարհորդութեան առաջին տարեկան շրջանը կատարեց, իր աշխարհի բնիկ և նժդեհ որդւոյն ազգային, բարոյական, մտաւորական և զրականական աշխարհին մէջ սուր աչքերով, զգայուն սրտով և արթուն մտքով դիտելով և քննելով անհուն միջոցորտի, ահագին ամպերու և ընդարձակ երկրիս բարձրաւանդակ սարերու բարձրութենից, նրանց արդեան վիճակումն ունեցած կեանքը, հողին, խորհուրդը, դիտմունքը, շարժումը, ճիւղը, եռանդը և այլ ամէն հոգեկան, մտաւոր և գործնական յուզմունքը, ազգային և բարոյական լուսաւորութեան զարգացման և յառաջացման ճանապարհին մէջ: Մերթ դէպի արևելք և արևմուտք սլացաւ և մերթ դէպի հիւսիս և հարաւ արշաւեց: Տեսաւ և իմացաւ իր աշխարհի հայրենազուրկ, աստ և անդ ցիր ու ցան եղած որդիքը, որոնք հարիւրաւոր տարիներից հետէ միմեանցից հեռանալով, միմեանցից հեռի և բաժան են բնակուել և ապրել և թէ մարմնական աչքով և թէ հոգեկան սրտով միմեանց տեսնելուց և միմեանց սիրելուց զուրկ են մնացել, միմեանց բարքն ու վարքը և պատուելու անկարող են եղել, միմեանց ձիրքն ու շնորհքը վայելելու և յարգելու արդելքներ են ունեցել, միմեանց պիտոյից և կարօտութեանցը օգնութիւն հասնելու չեն կարացել, վերջապէս միմեանց գլխի ցաւին, սրտի վշտին մի

դեղ ու դարման, ճար ու ճարակ անելու ոչ միջոց և ոչ առիթ են գտել: Ուստի Կռունկը սարից սար, դաշտից դաշտ և ձորից ձոր թռաւ գնաց շտապելով և մայր հայրենեաց բնիկ որդւոց ազգային և բարոյական վիճակից համբաւներ, տեղեկութիւններ բառնալով իր նորափետուր թևերուն վրայ և հայրենի երկրից տարազիր եղած որդւոցը հաղորդեց և նրանցից փոխադարձաբար ազգային և բարոյական լուսաւորութեան ճանապարհհոսքը նրանց արած յառաջացման և զարգացման ջանքերուն և գործքերուն լուրերն ևս բերաւ և տուաւ իր անտէր և անճարակ աշխարհի լուսաւորութեան կարօտ, քաղցած և սոված որդւոց՝ մխիթարելու և սփռփռելու համար:

Կռունկը ուրտեղ իր աշխարհի որդւոց մէջ կարողութիւն, ազատութիւն և գիտակցութիւն նշմարեց ազգային և բարոյական լուսաւորութեան մէջ զարգանալու և յառաջանալու, այնտեղ սէր, եռանդ, գործադրութիւն և յարատուութիւն քարոզեց՝ ուրտեղ գործադրութեան և յարատուութեան հետ նաև կարողութիւն և դիւրութիւն նշմարեց, նրանց ուսումնասիրութեան, հայրենասիրութեան համբաւը հռչակեց՝ իսկ ուրտեղ որ նաև ուսումնասիրութեան, հայրենասիրութեան հետ կարողութիւն և գիտակցութիւն նշմարեց, այնտեղ աւանդապահութիւն և ներողամտութիւն քարոզեց: Մի տեղ ընդդէմ ազգային յառաջացման դիմադրութիւն տեսաւ. մի տեղ ընդդէմ բարոյական զարգացման բարուց ապականութիւն տեսաւ. մի տեղ մեծ սրտի ցաւով ազգային բարոյական, զրականական և իմացական լուսաւորութեան յառաջադիմութեան դէմ կամակոր զօրութեամբ և բռնութեամբ մի պատերազմ տեսաւ, ուր նենդութեան, բռնութեան, կեղծաւորութեան, մատնութեան և ահի ու մահու զէնքեր էին շողշողում: Իսկ ընդհանուր ազգի կրօնական ամբողջութեան հանդիսումը նա՛ դառն արտասուք աչքերումն ու խոր վէրքը սրտումը, տեսաւ ազգակործան երկպառակութիւնը, որոնք սարսափ և սոսկում էին բերում Կռնկան վրայ: Բայց չլուսահատեցաւ Կռունկը, այլ իր հայրենական կրօնի ազդեցութեան զօրութեամբն ու շնորհիւր և իր անդրդուելի համոզմամբը մի ազգ, մի կրօն և մի լեզու քարոզեց: Այսպէս

ման եկաւ Հայոց աշխարհին Վառնկը իր աշխարհի որդւոց ազգային և բարոյական աշխարհին մէջ : Տիրութեամբ տեսաւ Վառնկը , որ ինչպէս միւս , նոյնպէս և այս անցած գրնացած տարւոյս մէջ Հայոց աշխարհին որդիքն իրանց ազգապէս և բարոյապէս հարազատ տէրերիցն աչքից ձգուած և երեսի վրայ թողած են խեղճ և տկար և հազիւ միայն իրանց օրական և նիւթական սնունդն ճարելու և ապրելու հոգսն են քաշում . իսկ ազգային և բարոյական վիճակին վրայ փոյթ և խնամք անելու , իրանց մարմնաւոր և նիւթական բարեկեցութեան համար ոյժ և միտք գործածելու և իրանց մտաւոր և գրականական կարողութեան համար ուշք և խելք դադրեցնելու համար , մինորածին մանուկի նման , ոչ գիտութիւն և ոչ կարողութիւն ունին : Տեսաւ Վառնկը մայր հայրենեաց որդիքն անհայր և անմայր և բնական ու հոգեկան ջամբից և սնունդից զուրկ և կարօտ , որոնք իրանց մատաղ հասակներումը հոգւոր ծնողքներ չունին , որ իրանց ազգային և բարոյական կաթ և մեղր ուտացնելով մեծացնեն և զարգացընեն և ուսմանց և գիտութեանց հացովն ու ջրովն դաստիարակեն և հրահանգեն : Տեսաւ և ճանաչեց Հայոց աշխարհին Վառնկը , որ իր սիրական և պատուական հայրենի երկիրը տակաւին իբրև մի սիրադէմ , բայց տխուր ու տրտում , նորահարս , որոյ փեսայն առաքաստն երեսի վրայ թողած , օտար և հեռի աշխարհներ է գնում արծաթ և ոսկի ժողովելու համար , իսկ իր մատղաշ որդիքն իրանց մօր գորովից ու սէրից ևս կամաւ խորշելով գնում են , օտարաց զարդարանքովն ու պաճուճանքովն են զուգուում . ուստի և նորահարսն իր տիրոջ երկարատեւ բացակայութեամբ յուսահատում է և իր որդւոցը օտարաց պճնասիրութեանցն ու զարդասիրութեանցը հեռւելուն համար վիշտ է զգում իր սրտումը : Այսպէս Հայոց աշխարհը լաց է լինում դառն արտասուներ աչքերիցը թափելով , սեքօլ է ծածկում իր գլխին , ոսկեգոյն մազերը թաղընելով և գեռ ևս ձեռքը ծնօտին դրած և ոչ մի ամենափոքր ժպիտն չի ցոյց տալի իրա նրբաշուրթն բերանի վրայ և իրա հրավառ և խարտեաշ աչքերի ծայրերումը , իմացաւ Վառնկը նրա տխրագին կերպարանացը , նրա արտասուալի աչացը ,

նրա նիհար մարմնոյն և նրա ցաւալի ձայնին պատճառները , որոնք և ինքը զգաց անցեալ տարի և Մասեաց սարի վրայ ազաղակ բառնալով՝ երկինք և երկիր թնդացնելով , որոտացրուց նոյն հայրենեաց նախնի փառքն ու պարծանքը . յիշելիս , նրա հոյակապ և փառաւոր շէնքերն սւ կայանները որոնելիս , նրա զպրեկանքերը , ուսումնարանները , մատենադարանները փնտռելիս , նրա ուսումնատենչ և ժրջան ուսանողները և աշակերտները խնդրելիս , նրա հայրենաշէն և բարեկարգիչ հայրապետները և առաջնորդները կամենալիս , նրա թարգմանիչ և մեկնաբանեպիսկոպոսները և վարդապետները ցանկանալիս , նրա քարոզասաց և իմաստասէր էրէցները և քահանաները պահանջելիս , նրա զրազէտ և քաջազիր սարկաւազները ու զպիրները հարցնելիս , սակայն մի տարի միջոցումս ոչ մի սրձադանք Մասեաց և Արագած սարերից լսեց և ոչ մի նշմարանք Սուրբ Էջմիածնայ վանքիցը ակնարկեց : Կռնկան տխրութիւնն ու տրտմութիւնն անսահման դառաւ , սրտից հանած ական ու վախը , հոգուց հանած լացն ու վայն անչափ եղաւ , երբ տեսաւ միայն սւնաղլուխ և սւնափետո՛ւր Խաղաւանքից իրա աշխարհին չորս կողմը շրջապատած ու ամէն թռչնոց սրտերն ողիկ ողիկ արաւ և իրան ցաւակցեցուց . մի ման և մի պտոյտ ևս արաւ իր ընդարձակ աշխարհի աստ և անդ սարերում , հովիտներում , ձորերում , դաշտերում , դառուած հաղարաւոր վանորաներում և նուիրական տեղերում կանգ առաւ , ձայն արձակեց և իր կտուցովն ու ճիրանովն այս դմբեթին , այն կտուրին թխթխկացրուց իր աղերսական ձայնին , իր խնդրական բարբառին մի ամենաչնչին դոյնդիւն և շունչիւն մի լսելու յուսով : Բայց նոյն հաստատ անշարժութիւնը , նոյն դատարկ և ունայն կենցաղավարութիւնը , նոյն մահաբեր և յուսահատելի թմբուրութիւնը , նոյն քարապատ և բորբոսնած սրտի անզգայութիւնը և նոյն անխմաց և կոշտացած հոգւոյ վատթարութիւնը նշմարեց ամէն տեղ : Չտեսաւ մի մենաստան , որոյ միաբանքը աղգային և բարոյական զրականութեան նուիրելով իրանք իրանց , նախնեաց քրտնաջան վատակներն արդիւնաւորելու ձեռք առլիս լինին , իր աշխարհի ողորմելի որդւոցը աղգային և բարոյական ապագայ զարգացմանը համար : Չի տեսաւ մի զպրանոց , որ մեր Հայաստանեայց

Եկեղեցւոյն համար հոգեսէր և բարեպաշտ դպիրներ յառաջ բերելու սկսելիս լինին իր աշխարհի խղճալի որդւոցը ուսումն ու գիտութիւն տալու համար : Չտեսաւ մի վանատուն, ուրտեղ աստուածսիրութիւն, ազգասիրութիւն, արդարասիրութիւն քարոզելու համար իրա աշխարհի համօրէն որդւոցը, քաջախօս և քաջագրիչ վարդապետներ և քահանաներ պատրաստելիս լինի : Չտեսաւ վերջապէս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն չորս ուսումնադարդ և առաքելաշնորհ եպիսկոպոսներ, վեց կամ ութ խոհեմամիտ և շնորհալի վարդապետներ, տասն կամ տասներկու առաքինի և ժրագլուխ քահանաներ, որոնք մեր ազգային եկեղեցւոյն պահանջած պիտոյքը միաբան հոգալիս և մտածելիս լինին, եկեղեցւոյն որբ, և խղճալի որդւոց հաւատ, յոյս և սէր ուսուցանելու շտապին, հայրենական երկրի խորշերում և անկիւններում գտնուած անմախիթար ընտանեաց հոգևոր օգնութիւն հասնելու փութան, գեղերում, աւաններում գտնուած անդարման և անկարող գիւղականաց պաշտպանելու և պահպանելու դիմեն, փշիլած և տակնուվրայ էլած գրքատանց բարեկարգութիւն անելու ձեռք զարնեն, քարուքանդ եղած եկեղեցեաց նորոգութիւն տալու փոյթ տանին, անուսուցիչ և անուսում թողած վարժարանաց և աշակերտաց ուսում և ուսուցիչ մատակարարելու խորհին և հոգան, մի խօսքով՝ ազգային և բարոյական լուսաւորութեան ճանապարհում ընթանան, մեր սուրբ կրօնի, գիտութեանց, դպրութեանց և արհեստից միջոցներով մեր աշխարհի որդւոց ազգային հոգեկան և նիւթական կենաց զարգացման համար :

Դուրս թռաւ Կռունկը բնիկ հայրենեաց խորին սահմաններից և եկաւ հասաւ Տփլիս իր ծննդեան տեղը՝ իր հայրենակցացն ազգային և բարոյական լուսաւորութեան ասպարիզումը արած ճանապարհը տեսնելու և քննելու : Կռնկան արտասուալից աչքերը թէպէտև մի փոքր խտխտացին, տեսնելով իր հայրենակցաց ազգային զգացմանց զարգացման համար, հայկական դպրութեանց յառաջացման համար նրանց ունեցած առ հասարակ եռանդուն և վառվռուն կայծերն ու նշոյլները, ազգային և հոգևոր դաստիարակութեան համար

ջանքն ու տենչը, ուսումնարանաց և եկեղեցեաց բարեկարգութեան համար սէրն ու փափաքը. բայց չափաւորեցաւ իր հոգւոյն և սրտին ցնծութիւնը՝ նկատելով նրանց մէջ դէպի ազգային և բարոյական լուսաւորութիւն դիմելու մասին ունեցած միմեանց հակառակ սկզբունքները և զգացմունքները, միմեանց հակառակ բռնած ընթացքները և վարմունքները, միմեանց հակառակ ունեցած կարծիքներն ու խորհուրդները, որոնք իրար հետ բաղխուելով, իրար վանել կամ ճնշել կամ մենայնով, ոչ մի տևողական բարեկարգութիւն, ոչ մի օրինաւոր և ճշմարիտ ուղղութիւն չէ դուրս գալի և այսպէս ազգային և բարոյական դաստիարակութիւնը տանջուում և չարչարուում է և իրա հոյրենեաց աշխոյժ և առոյգ պատանիքը զրկուում են իրանց պիտանացու հոգեկան և մտաւոր սնունդից : Ազգասիրութեան հոգին, որ ամենուն հոգոց մէջ միաստոհ, միակամ և համամիտ գործ տեսնելու սէրը պիտի վառէր, մի աւերգաւց և անխմաց կիրք է դառել և շահասիրութեան և պատուասիրութեան գործի է եղել նրանց սրտերումը, որոնք ըստ երևութին բարոյական զարգացման համար աշխատողք նախանձախնդիր են ցոյց տալի իրանք իրանց և ընդհակառակն իրանց անձնական կրքից առաջնորդուած՝ անձնական կամակատարութեան և անձնական կողմնապահութեան խաղն են ներկայացնում : Կարի ցաւեցաւ Կռունկն իր բնիկ դաւառին, իր արենակցաց և կրօնակցաց ազգային և բարոյական վիճակին այսպէս ալէկոծ և տատանեալ վիճակին մէջ գտնուելուն վրայ : Քաղցրահամ խօսքերով, դիւրահամոզ լեզուաւ դուն գործեց մի խաղաղութիւն սփռելու նրանց մէջ, բայց իր ջանքը դուր եղաւ և իր վաստակն անօգուտ. ուստի և ինքը խոյս տուաւ գնաց ի նոր Նախջիււան և ի Թէոդոսիայ, ուրանդ մի քանի ժամանակից հետէ իր աշխարհի որդիքն ազգային և բարոյական զարգացման ճանապարհում են ընկել և յառաջանալու վրայ են : Այս տեղերքումը Կռունկը մի փայլում զգաց իր աչացը մէջ, տեսնելով ազգային և բարոյական դաստիարակութեան իր աշխարհի որդւոց մէջ սկսած ներգործութիւնը և գուշակելով նրա արդիւնատրուութիւնը, դարձուց իր քննիչ աչքերը ուսումնարանաց և եկեղեցիներուն վրայ, գիտեց նրանց

յառաջացման համար ունեցած սէրն ու եռանդը, նկատեց նրանց ուսմունքներից և զիտութիւններից առած ճաշակը և նրանց վաղեմի բարքը, որ ժամանակի անյաջողութենից մի վտարայլայլէլ և անշքացել էր: Բայց և մեծաւ ուրախութեամբ կռուները տեսաւ, որ նորից սկսել են վերանորոգուիլ և պայծառանալ իրանց քաջ և ժիր հովու քրտնաջան խնամատարութեամբն ազգային և բարոյական լուսաւորութեան մասին: Բայց նաև ոչ սակաւ կարեկցութեամբ մի լուռ ու մունջ մաքառողական երկպառակութիւն նշմարեց սրանց մէջ, որ տակաւ առատակաւ անձնական կրից կերպարանք առնելով, միմեանց իրաւունքը միմեանց անձանաչէր երեւոյնում, ինչպէս որ այս բանը քաջ նկատեց կռուները նրանց վարագործած թշնամական վարմունքից և նշանացի քննադատական ասմունքից: Ուստի նրանց միմեանց դէմ ունեցած և իրար անհասկացողութենից յառաջ եկած աններողամտութեան փոխանակ միմեանց խօսքը հասկանալու և միմեանց իրաւունք ճանաչելու յորդորեց նրանց, որպէս զհներողամիտ լինելով միմեանց պակասութեանց և միարան իրար ընդգրկելով ի մի նպատակ դիմեն ազգային և բարոյական լուսաւորութեան մէջ: Յոյսը մեծ է այս մասին կանխան, որ յաջորդ տարումը անելու օգային ճանապարհորդութեան ժամանակ իրա հայրենեաց որդեաց ազգային և բարոյական աշխարհումը, խեղճութեամբ երակողումը և Դոն գետի հովիտում բնակող իր աշխարհի որդիքը ազգային և բարոյական զարգացման ասպարիզումը սիրոյ և խաղաղութեան դրօշակը ձեռքներումը նրանց դէպի յառաջ ընթանալը կտեսնէ: Այս յուսով լքուած կռուները, թռաւ գնաց դէպի կասպից ծովը, որոյ եզերքներումը իր աշխարհի որդիքները վաղուց բնակուել տեղաւորուել են, նրանց ազգային և բարոյական վիճակին վրայ ևս տեղեկանալու:

Կռուներն այստեղ երում ցրուած իր աշխարհի որդեաց կրօնասէր և ազգասէր բարուց և վարուց համբաւը վաղուց լըսած էր, ուստի նախ գնաց նրանց եկեղեցիներն ու ուսումնաբանները աչքից անց կացրուց, թէպէտև ցաւ և կսկիծ զգաց նրանց այժմեան ազգային և բարոյական զարգացմանից ետ մնալը տեսնելով և նրանց հայկական բարուց և վարուց շնորհք-

ներից թէ ժամանակին անգթութեան պատճառաւ և թէ երկայնատև և հեռաւոր պանդխտութեան պատճառաւ զգալի կերպով զուրկ մնալը նկատելով, բայց և այնպէս նշմարեց և նրանց մէջ բաւական շարժում ազգային և բարոյական զարգացման և մասնորական և իմացական յառաջացման մէջ, և տեսնելով թէ և նրանց մէջ հին և նոր գաղափարները և զգացմունքները միմեանց դէմ շփուելով, տիրապետելու նախապատուութիւնը ձեռք առնելու են վիճում, յորդոր կարգաց նրբանց որ միմիայն ազգային և բարոյական զգացմանց և գաղափարաց տեղի տան գահին անցնելու, ուսումնարաններն ու եկեղեցիները բարեկարգեն և պայծառացնեն, Ուստի և յանձնելով սրանց վիճակին վերանորոգութիւնը վերին Նախախնամութեան ողորմածութիւնը, յետ դարձաւ և խաղաց, գնաց դէպի Պալթիկ ծովը, որոյ ճանապարհին Մոսկուա, Պետերպուրգ և Դորբադ հանդիպեցաւ, որոնց համալսարաններում և ուսումնարաններում իր աշխարհի որդիքները պանդխտանալով իրանց հայրենի երկրից, գնացել են և խումբ խումբ ձեռք ձեռքի տուած՝ գիտութեանց, գալութեանց և արհեստից ջահերուն չորս դին մտքերն են լուսաւորում, սրտերն են դաստիարակում, թէ իրանք իրանց անձին օգուտ անելու և թէ իրանց ծնողաց յոյսերը լքցնելու: Թէպէտև Կոնկան սիրտը խանդաղատեցաւ մի փոքր այս ուսումնասէր պատանեկաց պարաւանդը տեսնելով, բայց կարող չեղաւ իր արտասուաց կաթիլները բռնել իր աչքերից, տեսնելով որ իր աշխարհի մատաղահաս որդիքներից ոմանք իրանց հայրենիքից օտարութիւն, հեռաւորութիւն քաշելուց յետոյ, օտարաց տուած բարոյական և մասնորական սնունդներով են զարդանում, օտարոտի զգացմանց և խորհրդոց են ընտանենում, օտարաց շահուն և օգտին համար են մեծանում, իրանց հայրենեաց փառքն ու պատիւ լինելը մոռանալով, իրանց ազգին և եկեղեցւոյն հարազատ որդի և օրինաւոր անդամ լինելուց խորթանալով: Սկսաւ Կոնկնիք բարբառել ի խորոց սրտի հոգոց հանելով: Դուք, ասաց, իմ աշխարհի որդիք, դուք, իմ աշխարհի միակ յոյսեր, յիշեցէք, որ ձեզ վրայ և ձեր նմանեաց վրայ է ուղղուած իմ աշխարհի Մասեաց ստրիգադա-

Թից այն արտասուալի և անմխիթար աչքը, որ վաղուց սուր և հեռի տեսութեամբ ձեզանից է ակնկալում իր ապագայ կենաց վայելութիւնները • մի՛ մոռանաք ձեր պարտքերը, որ ունիք առ ձեր ազգն և առ ձեր եկեղեցին • Եւրոպական գիտութեանց և դպրութեանց հետ և ազգային ու բարոյական դպրութիւններից և գիտութիւններից ևս ճաշակեցէք • սիրեցէք • յարգեցէք ձեր եկեղեցին և ձեր ազգը, կգայ մի օր, որ ձեր բարոյական կարողութիւնը և ձեր մտաւոր օգնութիւնը նրանց ցաւերն ու վիշտերը կթել թեւայնեն և կսփոփեն • բարեբաւոյ և արդարասէր եղիք և Տէրն մեր ձեզ բարեբաղդ և արդարասիրտ կանէ • Այսպէս խօսելով Կռուակը, սիրտն և հոգին հրճուելով, խելքն ու միտքը յոյսերով լքցուած՝ յետ դարձաւ հիւսիսից, անց կացաւ Սէ ու շերմակ ծովերից և թռաւ գրնաց դէպի հարաւ •

Յառաջ միեց իր ընթացքը և հասաւ գնաց ի Սուրբ Երուսաղէմ, ուրտեղ բլրակներում և դաշտերում կանգ առաւ իր երամովը և սկսաւ ուշի ուշով քննել և զննել այնտեղ իր հայրենի եկեղեցւոյն պաշտօնեաներից կազմուած հոգևորական միաբանութիւնը և նրանց տաճարները, վանորայքը, հիւրանոցները, դպրանոցները և այլն • Հիացաւ, զարմացաւ նրանց այսչափ փայլուններից հետէ այնտեղ իրանց միաբանութիւնը հաստատ պահելուն վրայ, նրանց ջերմեռանդ օրտով սուրբ տեղեաց պաշտամունք և երկրպագութիւն մատուցանելուն վրայ և հեռաւոր երկիրներից եկող ուխտաւորաց նրանց ցոյց տուած հիւրընկալութեան և մարդասիրութեան վրայ • Երոնք դարերից հետէ այլազգ և այլակրօն արշաւանքներից, յափշտակութենից և բռնակալութենից պահպանելով իրանք իրանց, իրանց ուխտը և իրանց իրաւունքը սուրբ տեղեաց մէջ մինչև մեր Ժամանակը հասուցել են •

Բայց այսչափով գոհ չեղաւ Կռուակը • գնաց և իր կտուցովն ու ճանկերովը փորեց և գտաւ նրանց զբոսատւներ, աչքից անցուց մի ըստ միօջէ, տեսաւ, որ փոշիներու և բորբոսներու մէջ լեղ են տալի անթիւ, անյայտ և անտիպ գրչազիրներ, որոնք անշուշտ մեծ գանձեր են հայկական դպրութեանց մէջ, բայց երեսից ընկած՝ ձեռք չեն առնուում և չեն կարդացուում • Ոչ Աստուա-

ծաշունչ գիրք , ոչ Աւետարան և ոչ մի նախնեաց մատենա-
դրութեանց ժողովածու տպագրած չտեսաւ այն հո-
յակապ և մեծաշէն պատրիարքարանին մօտ : Մի կիսաւեր
ուսումնարան տեսաւ , որոյ վըսյ տարիներից հետէ աշխատու-
ում է և տակաւին հիմունքներ են ձգուած : Նրանց տպարանն
ուզեց տեսնել յանդուգն և անհամբեր Կռունկը . յապուշ կըր-
թուեցաւ մնաց, երբ տեսաւ նրան մզկոտած և ժանգոտ վիճակի
մէջ թաղուած , տառերը , գործիքները ցիր և ցան փոշինե-
րով և սարդի ոստայնով ծածկուած և ոչ մի բանի չծառա-
յող : Ափսոս , գոչեց Կռունկը . ափսոս ձեզ . միթէ այս դըր-
դիչ և շարժիչ ժամանակս ձեզ տակաւին չզարթեցրուց ձեր
յաւիտեական թմբութենից , չշարժեց ձեզ այդ սառուցեալ
անտարբերութենից , չողւորեց ձեզ ձեր նիւթական , մարմ-
նասէր աճելութենիցը : Մինչև երբ ձեր մենաստանները դատարկ
պիտի մնան ուսումնականութենից , ձեր ուսումնարանները՝
պարապ ուսանողներից , ձեր գրքատունները՝ զուրկ հետա-
մուտ գիտնականներից և ձեր տպարաններն՝ անգործ և անաշ-
խատ : Ո՞ւր են ձեր քարոզիչները , ո՞ւր են ձեր նուիրակները , որ
երթան ձեր թեմերն ու վիճակներն ազգասիրութիւն և կրօնա-
սիրութիւն քարոզին , արծարծեն և ուսուցանեն : Ո՞ւր են ձեր
քաջախօս , բազմահմուտ , շնորհադարձ և անվեհեր հողով ու
րիական սրտով եպիսկոպոսները , որ ձեր իրաւունքները , ձեր
ստացուածքները և ձեր եկամուտները պաշտպանեն ու պահ-
պանեն Յունաց , Լատինաց և այլ ազգաց զօրաւոր և բռնաւոր
յափշտակութիւններից և Պապական , Երիցական և այլ ստորոտի
կրօնների հրապուրներից :

Այսպէս Կռունկը այս սուրբ տեղերումն ապաստանած իր
հայրենական եկեղեցւոյն պաշտօնէից անգործունէութիւնն ու
դանդաղութիւնը ևս տեսաւ ազգային և բարոյական լուսաւո-
րութեան մէջ , որոնցից իր աշխարհի որդիքը , որոնք հա-
րաւային կողմերն են սփռուել , մեծ ակնկալութիւն և օգնա-
կանութիւն են ուսատում և ուրտեղ տարուց տարի բխրաւոր
ջերմեռանդ և հոգեսէր ուխտաւորներ են զնում իր աշխար-
հի որդիքներից , հեռաւոր ճանապարհորդութեանց վտանգա-
ւոր նեղութիւններ կրելով , որպէս զի իրանց վշտակիր հոգւոց ,

իրանց անմխիթար մտացը հոգևոր սիփանք, փրկարար ճարակ և երկնային սնունդ ճարեն :

Չու արաւ Առունկն այստեղից աղերս և պաղատանք առ Աստուած բարձրացնելով, որ իր անհուն շնորհաց լուսից և այս տեղի իր հայրենեաց և իր եկեղեցւոյն ազգային և բարոյական զարգացմանը ծառայող եկեղեցական պաշտօնաւորաց վրայ ևս սփռէ, և եկաւ հասաւ ի Բոսփոր, ուր տեղ որ իր հոգին և սիրտը իրա ծննդեան ժամանակից զըրաւել և քաշել էր Ազգային Սահմանադրութեան հաստատութիւնը: Առունկը վայելեց մի փոքր ժամանակ Բոսփորի հիանալի և սքանչելի տեսարանը, նրա անուշաբուր զեփեւոյից և բարեխառն կլիմայից հրճուանք և սիփանք զգաց, թունդ ելած հոգին, շփոթած միտքը խաղաղացրուց, ուշքն ու միտքը իր վրայ ժողովից և սկսաւ իր քննիչ և զննիչ աչքերը իր չորս կողմը դարձնելով, իր աշխարհի որդւոց ազգային և բարոյական վիճակը նկատել, իրա աչացը առաջը ներկայացնելով և հիւսիսային աշխարհներում բնակուած իր աշխարհի որդւոց ազգային և բարոյական վիճակը, որոյ հետ նաեւ կամեցաւ մի զուգակշիռ անել հարաւային աշխարհներում բնակող իր աշխարհի որդւոց ազգային և բարոյական վիճակը: Ամէնից յառաջ իր ուշադրութիւնը այն կողմի ազգայնոց հոգևորական և աշխարհական դասուն վրայ դարձուց և տեսնելով նրանց մէջ մի միախոհ, միաջան և համակամ զուգընթացութիւն ազգային և բարոյական լուսաւորութեան զիմեղումը, (մինչդեռ հիւսիսային աշխարհներում եղող իր աշխարհի որդւոց մէջ հոգևորականաց և աշխարհականաց կարգերումը հակընթացութիւն էր տեսել), մեծ և մեծ եղաւ սրա մասին Առնկան ուրախութիւնը, այնպէս, որ սկսաւ աչքերից ցնծութեան լոյսեր դէպի դուրս ցլանալ և սրտի խորքից անքաշելով, ասաց, ուր էր թէ և իմ բնիկ աշխարհիս մէջ ևս այսպիսի համամիտ և միաբան դարձունեութիւն, յառաջացում և զարգացում չինէր, ուրտեղ սրան շատ և շատ հարկաւորութիւն կայր :

Յետոյ ազգային ուսումնական դասուն վրայ տարաւ իր ուշադրութիւնը, նրանց վրայ մեծ եռանդ, մեծ փափաք, մեծ ջանք, մեծ աշխուժութիւն և մեծ համակրութիւն նշմարեց

առանց այն խոր դիտակցութեան, երկայնամիտ փորձառութեան և զօրաւոր կարողութեան, որ տեսել էր իր ծննդատեղերում եղող ուսումնականաց մէջ ազգային և բարոյական զարգացման մասին: Նրանց մէջ աւելի ազգային ուսմունք և զգացմունք դիտեց հայրենասիրական և բարոյասիրական հոգւով, սրանց մէջ աւելի ընդհանուր դիտութիւնք և հմտութիւնք իմաստասիրական և քաղաքական խելքով: Նրանց մէջ բոլորքս քաժ և վառուած ազգաշինութեան եռանդ տեսաւ առանց հաստատամտութեան և յարատեւութեան ջանքի: սրանց մէջ դանդաղ և ձանձիր ընկերշինութեան պաղ հոգի, հանդերձ հաստատամտութեան և յարատեւութեան նշաններով: Վերջապէս ինչ որ նրանց մէջ պակասում էր, սրանց մէջ էր նշմարում և սրանց վրայ չերեւածը՝ նրանց վրայ էր տեսնում: Բայց մի բան նկատեց հարաւային Հայերի մէջ և նրանց երբէք ներողամիտ չեղաւ. այս իրանց յետադիմութիւնն էր իմաստասիրական, քաղաքական, դիմենական և դրականական դպրութեանց մէջ, որոնք պէտք է, որ վաղ յառաջ դնացած լինէին Եւրոպական երկիրներէց և ծովերէց փչած մօտակայ նպաստաւոր քամիներէ օգնականութեամբ: Իսկ հիւսիսումը նշմարեց անզգացողութիւն, անտարբերութիւն և մոռացողութիւն ազգային զգացմանց, հայրենեաց սիրոյ և մայրենի լեզուի, մինչ պարտական էին շատ վաղ զգացած և խնայած լինիլ հայրենեաց և մօտակայ նուիրական երկրից շնչած քաղցր զեփիւռից և ծծած անմահ օդից: Կամք եղաւ Կրքնական նաև երկու կողմի, այսինքն՝ հարաւային և հիւսիսային աշխարհաց մէջ ցրուած իր աշխարհի որդւոց ազգային և բարոյական վիճակին կենդանի և ինքնացոյց պատկերին վրայ ևս մի համեմատական աչք դարձնել, թէպէտև այս համեմատութիւնն այլևայլ հանդամանքներու կողմանէ աւելի ուշադիր նկատմանց կարօտ էր. զորօրինակ, երկրային դրից, տիրապետող տէրութեանց օրինաց, աշխարհական վարչութեանց կերպի, երկու կողմի ժողովրդեան այլևայլ արտօնութեանց և իրաւանց, նիւթական և բարոյական պիտոյից, բազմութեան և սակաւութեան, նիւթական և իմացական կարողութեանց, և բնական ու մտաւոր յատկութեանց կողմանէ: Ուստի այս այլ-

և այլ խսկական հանգամանքները, որոնք կարող էին Կռնկան միտքը յառաջուց գրաւելով՝ երկու կողմի ազդային և բարոյական վիճակները կամ խաբեպաշիր, կամ մտածողար կերպարանքով երեւցնել նրա անփորձ և անմատնող զգացողութեան, նրա վառվռուն և դիւրահաւան աչացը, ուշի ուշով և խղճի մտօք լաւ կշռադատեց և նախ այս երկու կողմի դեռազարթուն, վերածնող, թերակարգ, հայրենազուրկ, տիրակորոյս ժողովրդեան եկեղեցեաց և վարժարանաց պայծառութիւնն ու բարեկարգութիւնը միմեանց հետ բազդատեց, իրան համեմատական նախապատկեր անելով իրա երեւակայութեան մէջ եկեղեցեաց մասին՝ իր հայրենի երկրումը տեսած կիսաւեր և կիսազարդ երկեղեցեաց նախնի պայծառութիւնն ու բարեկարգութիւնը, իսկ վարժարանաց մասին՝ Եւրոպական քաղաքակիրթ ազդաց մէջ տեսած վարժարանաց կարգերն ու կանոնները և ուսմունքներն ու գիտութիւնները։ Արդ՝ թէպէտե երկու կողմի ժողովրդոց մէջ եկեղեցեաց բազմութիւն և նրանց պաշտօնէից առատութիւն տեսաւ՝ բայց հարաւային եկեղեցեաց շինութեանց ձեւերու մէջ բոլորովին օտար ազգաց հետեւութիւն և իրանց նախնի և բնիկ հայրենական երկրի եկեղեցեաց ազգային և սովորական շինութեան ձեւերուց խորդ և օտարոտի։ Սորին հակառակն բնիկ աշխարհումը տեսած էր եկեղեցեաց վրայ այն բոլորը պարզութեան և ակներեւ վսեմութեան վեհ և սուրբ երեւոյթն և անայլայլ ու սրբաբոյր նախնականութեան դրոշմներ, թէպէտե միւս կողմանէ նրանց հսկողութեանց, տեսչութեանց, ծիսակատարութեանց, զարդարանաց, կանոնակատարութեանց և աւանդապահութեանց մասին առանձինն փոյթ և աչալուրջ խնամք նշմարեց։ Մինչ դեռ այս կողմի եկեղեցեաց ներքին և արտաքին ձեւերու և կերպերու վրայ հայկական ազգային դրոշմին հետ և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բնական և վայելուչ արարողութեանց հետ՝ հսկողութեանց և տեսչութեանց կողմանէ մի փոքր անսխալութիւն ծիսից և զարդուց, նոյնպէս և օտար ազգերից վեր առնուած այլայլութիւն տեսաւ, իսկ հոգեւորականութեան մէջ՝ ամենամեծ և զգալի տարբերութիւն դտաւ վարուց և բարուց կողմանէ, այն տեղի հոգեւորակա-

նայ վարքն ու բարքը աւելի պատկառելի և աւելի բարենախանձ գտաւ, բայց ոչ այնչափ աւելի գտաւ նրանց և կրօնական գիտութեան և հոգեւոր կրթութեան մասին՝ նկատմամբ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն և Հայոց ազգին հանգամանաց սրահանջողութեանը իրանց ստորին համարուած նիւթական վիճակին և քաղաքական աստիճանին նաեւ, մինչ զեւ այս կողմի հոգեւորականք իրանց քաղաքական բարձր աստիճանով և նիւթական հանգիստ վիճակով աւելի ներշնչուած, աւելի գիտնական կեանք և աւելի ազնիւ վարք և ընտիր բարք ունենալու պարտաւոր էին:

Նրանց՝ առանց քաղաքական նշանակութեան բարոյական ազդեցութեանը հաւանեցաւ, սրանց քաղաքական նշանակութեամբ իշխողական ազդեցութեանը ահաճեցաւ նրանց ժողովրդից պահպանուած և պաշտպանուած գտաւ. սրանք ժողովրդից անփոյթ և անպաշտպան. նրանց վրայ պարզութիւն ու խոնարհութիւն գիտեց ու գովեց, սրանց պերճութիւնն ու ճոխութիւնը քննեց ու ատեց. նրանց ընտանի և բարեկամ տեսաւ ժողովրդեան հետ և սրանց կարող և անօգնող: Միխայիլը՝ նրանց ունեցած յատկութիւնները սրանց վրայ, իսկ սրանց ունեցած կարողութիւնները նրանց վրայ չնշմարեց: Բայց միտաւորական և ուսումնական կրթութեան և գիտութեան մասին երկու կողմանց մէջ ևս մի մեծ զգալի տարբերութիւն չտեսաւ. գրեթէ նոյն անուսումնութիւնը, նոյն անգիտութիւնը երկու կողմի հոգեւորականաց մէջ հաւասարապէս տիրապետած գտաւ:

Առունկն այս բաղդատութիւնն, անելուց յետոյ, վերիվայր տատուտալով, թաղակիր գլուխը և իր բարակ ու երկայն վիզը թափ տալով, իր սուր սուր աչքերն աստ և անդ ման էր ածում: Միտքն ազգային վարժարանաց վրայ տարաւ և իր նայուածքին վրայ ներողամտութեան նշոյլ չէր երևում: Բոսփորի արեւելեան և արեւմտեան ափանց վրայ դանուած վարժարանաց և վարժատանց տնօրէնութեանց և բարեկարգութեանց ակներև վիճակից գուշակեց բոլոր հարաւային հայաբնակ գաւառաց, քաղաքաց և աւանաց վարժարանաց և վարժատանց վիճակը, որոնց բարեկարգութեանց, հարցաքննու-

թեանց և այլևայլ անօրէնութեանց համբաւները վաղուց շատ և շատ անգամ իր ականջներուն զխոչելով՝ ահադին որոտման ձայներ էին հանել։ Սակայն կռուները շշկլուած և շուարած մնաց, երբ տեսաւ, որ ոչ մի ազգային անուանուած վարժարան իր ակնկալութեան համաձայն չէ։ Տեսաւ ու կարդաց նրանց դռների վրայ մեր սուրբ հարց նուիրական, փառաւոր և հոյակապ անուաները, լսեց նրանց մէջ բեմական և դովասանական ճառերու որոտումներ և բառազարդ ու խրթնարան ոտանաւորներու նուագներ։ Դիտեց նրանց մէջ անխմաց և գովաբան ունկնդիրներու և հասկացող ու ցաւակցող ականատեսներու խումբեր, նկատեց նրանց մէջ շահավատակ և շահամոլ հոգաբարձուաց անշնորհք, անհեթեթ և ապարդիւն խրնամքներն ու ջանքերը և իմաստուն ու ճշմարիտ հոգատար վերատեսչաց հրաժարումները, վարժապետաց շաղիաղութիւններն ու մարդահաճութիւնները, իսկ փորձառու և գիտնական դաստիարակաց յուսահատութիւններն ու վատութիւնները։ Այս ինչ է. աղաղակեց կռուներն արդար բարկութեամբ և զարմանքից ապուշ կրթութեամբ, այս ինչ է, ուր են ձեր մինչև երկինք ամպերում բարձրացրած և դովաբանած վարժարաններ. ուր են ձեր հնակառոյց մայր դպրանոցները. այս է այն յաւուն Սրբոյն Մեսրոպայ կանգնեցրած Վարժարանը, այդ է Սրբբոյն Սահակայ անուան նուիրած Ուսումնարանը, այն է Ազգային կոչեցեալ և կարծեցեալ ժառանգաւորաց ձեմարանը։ Կռուներն այս իր նկատողութեան ժամանակ տրտում և տխուր ախ ու վախով հոգոց էր հանում. վասն զի որտեղից որ իր ակնկալութեանց կատարումն էր սպասում ազգային և բարոյական դաստիարակութեան զարդացման համար, յուսահատուր եղաւ։ Նա՞ որ հիւսիսային հայաբնակ քաղաքաց և դիւղօրէից մէջ հազիւ մի կամ երկու ազգային ուսումնարան էր տեսել և նրա փոխարէն հարաւային կողմերումն էր պատրաստուում գտնել, ապշած ու շուարած մնաց, տեսնելով Պօլսոյ, Զմիռնիոյ և այլ երևելի քաղաքաց Սուրբ Մեսրոպեան, Սուրբ Սահակեան և այլ վարժարանաց մէջ՝ փոխանակ ազգային և բարոյական օրինաւոր գիտութեանց և կրթութեանց, փոխանակ իմաստասիրական, քաղաքագիտական և կրօնադիտական

ուսմանց և հրահանգաց, փոխանակ ուսումնական և գրական նական զպրութեանց և արուեստից և փոխանակ կառավարութեան, կարգաց, կանոնաց, հրահանգաց պայմանաց և եղանակաց՝ մի անկանոն և անկարգ մի գրութիւն, մի խառնիխառն աւելի գործնական նախասկզբամբ քան թէ տեսական, և աւելի լեզուագիտութեան, քան թէ ազգային և բարոյական գիտութեանց և կրթութեանց նուիրուած, դպրոցական կարգաց և կանոնաց հին ոճ և հին ձեւ թէ ուսմանց և թէ գիտութեանց ուսուցանելումն ու աւանդելումը:

Կռունկն այս մասին երկու կողմանց ազգային վարժարանաց վրայ իր անելիք նկատողութեան համեմատական կշիռը կորցրուց. վասն զի տեսաւ, որ երկու իրար հակառակ ծայրեր իրար աննման, անուղիղ և անվստման հանդամանքներով միմեանց են դիպում հիւսիսային աշխարհներումը: Բայց մի քանի հայաբնակ երեւելի քաղաքներից, ոչ մի տեղ ազգային ուսումնարաններ չէր տեսել և իր տեսած այս մի քանի ուսումնարանները ևս նոր երեւանաստղեր էին, որոնք հորիզոնի վրայ էին միայն փայլփլում առանց կարողանալու սրփռել իրանց լուսացոյտ շառաւիղը բոլոր հիւսիսաբնակ Հայոց վրայ: Իսկ աստե անդ քաղաքներումու աւաններում տեսածները կամ նորահաստատ էին, կամ թէ տակաւին հաստատուելու էին պատրաստուում: Բայց հարաւաբնակ Հայոց վարժարանները թէ իրանց ազգային անուանակոչութեամբը և թէ իրանց տեական նախնականութեամբը շատ աւելի բարձրագոյն վիճակի մէջ պէտք էին գտնուիլ. սրա հակառակ Կռունկը նրանց բոլորն ևս նախակրթական վարժարանաց վիճակի մէջ տեսաւ և հազիւ հազ մի ամուր և բարեկարգ հիմանց և սկզբանց վրայ հաստատուած: Միայն նրանց վրայ մի աւելի ազգայնութեան նշան և դրոշմ նշմարեց, որ հիւսիսային վարժարանաց վրայ տակաւին աչքի երեւալու չափ չէր նշմարուում: Նրանց մէջ ազգային զգացմանց աւելի զարգացում, ազգային ուսմանց աւելի յոռաջացում տեսաւ, իսկ սրանց մէջ եւրոպական գիտութեանց և լեզուաց աւելի եռանդ և ջանք:

Առդ՝ նկատելով Կռունկը, որ թէ հիւսիսաբնակ և թէ

Հարաւորեալի Հայոց մէջ տակաւին ազգային և բարոյական զատիարակութիւնը հիւանդոտ և ակտակիր վիճակումն է և հոգեվարք նրանց առողջութեան և կենդանութեան հնարաւորութիւնը ի ձեռն Հայաստանեայց Նկեղեցւոյ բարձրատիճան պաշտօնէից , որուն գործադրութիւնը անպատճառ կ'յուսայ որ քիչ ժամանակից կտեսնի և կուրախանայ :

Այս քննողութենից և նկատողութենից յետոյ դարձուց Կռունկն իր նայուածքն Ազգային Ընկերութեանց և Հաստատութեանց վրայ : Հարաւային կողման իր ժողովրդեան մէջ եղած թանգարաններն ու տպարանները, դուրս եկած դրքերն ու թերթերը մի առ մի իր սուր աչքերիցը անց կացրուց, մի և նոյն ժամանակ նաև իր յիշողութեան առջևն ունենալով հիւսիսնայի կողման իր ժողովրդեան ազգային ձեռնարկութիւնները , տպագրութիւնները , նոյնպէս և շրջապերական ակտրակները և զրականական աշխատասիրութիւնքը :

Կռունկն ամէն տեղ Հարաւային կողմերում Ազգային Ընկերութիւններ և Հաստատութիւններ տեսաւ , որոնք թէպէտև նորակազմ և թերազօր էին . բայց և այնպէս թէ բարոյական և թէ նիւթական կերպով ծառայում էին ազգային և բարոյական զարգացմանը . իրանց ամէնից գլխաւոր պակասութիւնն իրանց անհաստատութիւնն էր և այն այս գլխաւոր թերութեան պատճառը նոյնպէս իրանց ազգային և բարոյական զատիարակութեան մէջ արած քայլերուն հաստատուն չլինելն էր : Սոյն այս կողմի հոգեւորականաց մէջ Կռունկն նաև ընկերականութեան հոգի և զգացմունք չնշմարեց և չէր իմանում , թէ ինչո՞ւ Հայաստանեայց Նկեղեցւոյ պաշտօնէից մէջ կրօնական ընկերութեան հոգին չէր երևում իրանց ներքին և արտաքին վիճակը լաւացնելու համար , թէպէտև մի քանի խախտու և իրանց նպատակից կարի հեռացած վանական միաբանութիւններ աստ և անդ տեսնում էր : Այս նկատելով Կռունկը , յանկարծ կանգ առաւ . վաճն զի այս անգամ իր համեմատական կշեռքին մի թաթը պարապ գտաւ : Վեր 'ի վայր տալու բերեց իր միտքն իր յիշողութեան մէջ և հիւսիսային կողմերում բնակող իր աշխարհի որդւոց մէջ ազգային ընկերութեանց և հաստատութեանց նշմարանք էր որոնում և բացի մի քանի

նորահաստատ և թերակազմ ձեռնարկութիւններից ուրիշ բան չգտաւ . Բայց իր ազգայնոց ոմանց մասնաւորաց սեպհական ձեռնարկութիւններն երեակայեց, որոնք թէպէտև իրանց վրայ բոլորովին ազգային դրոշմ չէին կրում և որոնք աւելի իրանց հաստատող անձանց՝ քան թէ ազգի փառացն էին ծառայում . բայց և այնպէս նշմարեց նրանց մէջ ազգային և բարոյական զարգացման առիթ, միջոց և գործի :

Կռուկն արիւն քրաինք թափեց իր մտատանջ յիշողութեան մէջ, որպէս զի գոնէ հիւսիսաբնակ Հայոց մէջ հոգեւորականներից կազմուած մի ընկերական մարմին գտնէ, որուն նըպատակն ազգային, եկեղեցական և քաղաքական պատմութիւնը, հոգեւորական և աշխարհական գրականութիւնը, մի խօսքով՝ Հայոց նախնի և արդի դպրութեան ծաղկացնելն և զարգացնելն լինի և որպէս զի կարող լինի հարաւաբնակ Հայոց բոլոր ազգային ընկերութեանց և հասաատութեանց գէմ հաւասարակշիռ առնել . բայց յոյսը պարապ և ջնքը զուր եղաւ : Վասն զի թէպէտ և մասնաւոր անձանց մէջ կարողութիւն, կամեցողութիւն և գիւրութիւն նշմարեց, բայց նրանց մէջ չտեսաւ այն կրօնական ընկերութիւն թեան հոգին, որ միմիայն միջոց է ազգային և բարոյական յառաջագիւժութեան համար միաբանութեամբ մտածելու և գործելու : Քաջ խելամուտ եղաւ . Կռուկը, որ այլացեղ, սեւափետուր, և այլակերպ թըռչուններ, որոնք հիւսիսային հորիզոնի մէջ անդադար և առանձին աստ և անդ արշաւում են, արգելք են լինում իր աշխարհի որդւոց, իր օրինակին հետեւելով, երամով ազգային զգացմունք և բարոյական սնունդ ճարակելու հայրենեաց բերրի դաշտերում և բլրակներում :

Իսկ թանգարան և տպարան Կռուկն երկու կողմերումն ևս տեսաւ, թէ և այլևայլ հանգամանքներով միմեանցից տարբեր և այլևայլ որակիսութեամբ մինը միւսից թերակատար, Կռուկը ոչ հիւսիսում և ոչ հարաւումը կատարելապէս ընդհանուր ազգին համար մի կեդրոնական և զլխաւոր ոչ թանգարան և ոչ տպարան տեսաւ . ամէն տեղ մասնաւորութիւն, ամէն տեղ սեպհականութիւն նշմարեց : Հարաւային կողմերումը տեսած թանգարանները, թէ և ազգային սեպ-

հականութիւն էին, բայց ամէնքն ևս աղքատիկ և փոքրիկ էին, իսկ հիւսիսային կողմերում նկատածները թէ և մասնաւորաց սեպհականութիւն էին, բայց աւելի հարուստ և աւելի հաստատուն: Նոյնպէս և տպարանաց մասին Վռունկը շուարած մնաց, նկատելով որ այսչափ տարիներէից հետէ տպարութիւնը գտնուելէ և թերևս ոչ բնիկ հայրենակիքցը, ոչ հարաւաբնակ և ոչ հիւսիսաբնակ եղբարքը մի բոլորովին ազգային սեպհական տպարան գրեթէ չունին գեթ եկեղեցւոյ գրքերը տպագրելու համար: Նոյնպէս և այս մասին մէջ Վռունկը մասնաւոր սեպհականութիւն նշմարեց երկու կողմանց մէջ: Հիւսիսային կողմի Հայոց տպարաններն իրանց նորահաստատութեամբ և կատարելութեամբը վերին գտաւ, իսկ հարաւայիններն առաւել բազմաթիւ և առաւել վաղնջուց հաստատուած. բայց իւրոյս ընծայած այլևայլ ազգային, ուսումնական և գլխաւորական գրեանց կողմանէ նրանք ի հինումն դուրս հանած գրքերով մրցել կարող էին և սրանք ի նորումն տպածներով միմեանց հետ. մի խօսքով նրանք իրանց առաջնականութեամբ, սրանք իրանց վերջնականութեամբ միմեանց հետ հաւասարակշիռ էին:

Թատերգութեան մէջ երկու կողմի ազգայնոց ճաշակը հաւասար գտաւ Վռունկը, իսկ ձեռնարկութեան և դործադրութեան մասին նրանց կողմանէ ի հարկէ աւելի եռանդ և աւելի փափաք տեսաւ. վրան դի նրանք իրանց ջերմ զգացմանց զրդմամբ աւելի փութով և ջանքով էին շարժ գալի, քան թէ սրանք իրանց սառն զգացմանց և դանդաղ մտածմանց շարժմամբ: Վռունկն ինչպէս շատ մասին մէջ, նոյնպէս և այս մասին նկատեց, որ նրանց պիտի պատկանի առաջնականութեան պատիւը. Թատերգութեան հանդիսումը:

Այսպէս Վռունկն իր աշխարհի թէ հիւսիսաբնակ և թէ հարաւաբնակ որդւոց ազգային և բարոյական զգացմանց վեճակին կենդանի և երևելի պատկերը, այսինքն՝ հոգեւորականաց և աշխարհականաց գէպի ազգային և բարոյական զարգացումն զուգընթաց դիմելու դործակցութիւնն ու մասնակցութիւնը, եկեղեցեաց և վանորէից պայծառութիւնն ու բարեկարգութիւնը, վարժարանաց, թանգարանաց և տպարանաց յա-

ուաջադիմութիւնն ու անօրէնութիւնը և ազգային ընկերութիւնքն ու հաստատութիւնքը քաջ նկատելուց յետոյ, բաց արաւ իր սիրտն ու միտքը և ուշի ուշով ու ծանրախոհութեամբ սկսաւ երկու կողմի աշխարհներում բնակող որդւոց ազգային, բարոյական և մտաւորական զգացմունքները, խորհուրդներն ու կարծիքները քննել, զննել և միմեանց հետ բաղդատել նաև իրանց շրջաբերական միամտեայ, կիսամտեայ, տասնօրեայ և շաբաթական թէ բանասիրական, թէ գրականական և թէ քաղաքական օրագիրներու և լրագիրներու մէջ, որոնք իբրև հայելի իր աչացը՝ ներկայացնում էին իր աշխարհի որդւոց ներկայ ժամանակումս ունեցած ազգային հոգին, առ իրանց եկեղեցին ունեցած եռանդն ու սէրը, իրանց արդեան գրականութեան վիճակը, իրանց մտաւորական կարողութիւնն ու դիտութիւնը, մի խօսքով՝ օրեգերական լուսաւորութենից իրանց ընկած բաժինն ու նրանից իրանց ունեցած աստիճանը :

Նախ՝ իրա աչաց առաջ եղող օրագրաց և լրագրաց վրայ դարձուց իր մտադրութիւնը: Տասն, տասնուչորս օրագիր և լրագիր, թէ բանասիրական և թէ քաղաքական մի առ մի ներկայացան իր ուշք ու մտքին: Նրանցից երեքը¹, որոնք շաբաթական և կիսամտեայ էին՝ խառն էին ազգային և քաղաքական լրերով, հինգը² որոնց երկուսը բաւական հասակաւ էին և երկուսը նորածին, ազգային, բարոյական, գիտնական և գրականական դրուածքներով՝ մինը³ բոլորովին ազգային, իսկ մնացած հնգից մինը⁴ թէպէտև ազգային, բայց տաճկախօս, իսկ երեքը նոյնպէս թէպէտև ազգային լեզուաւ, բայց այլակրօն, իսկ մինը՝ տաճկախօս և քաղաքական :

Եւ ունին այս տասն և չորս այլևայլ լրագրաց և օրագրաց հետ զուգակշիռ անելու համար հիւսիսաբնակ մերաղնէից կողմից հինգ⁵ օրագիր ունէր, որոնցից երեքը միամտեայ էին, մինը կիսամտեայ և միւսը շաբաթական և սրանց զրեթէ հինգն

1) «Արշարայս Արարտունան», «Մասիս» և «Փարիզ» : 2) «Արմիւ Վասպուրական» «Միութիւն» «Երևան» «Արևիկան» «Գար» և «Սէր» : 3) «Մեկուս» : «Միւնստեյի Երճիկա» : 4) «Բաղմալէտ», «Եւրոպա», «Սեւտարեթ» և «Մէճմուայի հաւատն» : 5) «Հիւսիսախօս», «Մասեայ աղանի», «Ճաւաքադ», «Մեղու» և ինքը՝ «Կոունկ Հայոց Աշխարհին» :

ևս բանասիրական հանդէսներ էին : Հարաւային կողմի օրաւ
 գրաց և լրագրաց միջից կռնկան աչքին առաջին անգամ ե-
 րեցածներն եղան օտար կրօն և օտար հոգի ծաւալող օրագիր-
 ները, որոնց վրայ մի լիովին և անկեղծ համակրութիւն չզգաց
 կռուները նրանց օտար հոգւով ծնած, սնած և մեծացած լինե-
 լուն և իր հայրենեաց լեզուն իրանց կերպարանացը կեղծուպ-
 տիր շար անելուն համար : Իսկ հայագիր և տաճկաբարբառ
 լրագրաց անտարբերութիւն ցոյց տուաւ, նրանց լեզուին իր ա-
 կանջը վարժ չլինելով : Ուստի և դարձրուց իր մտադրութիւնը
 բոլորովին բուն ազգային օրագրաց և լրագրաց վրայ : Մի բան
 հարաւային մերացնեայց լրագրայ մէջ նշմարեց կռուները, որ
 հիւսիսայնոց մէջ չէր տեսել, այս այն էր, որ մի քանի լրագրեր
 քաղաքականութեամբ զբաղած էին, այսինքն՝ տէրու-
 թեանց մէջ անցկացած ժամանակակից անցքերն ու դէպքերն
 ազդայնոց հաղորդում էին : Կռուները հարաւային լրագրաց
 գլխաւորապէս այս նիւթով զբաղած լինելը վաղուց գիտէր և
 արդեան քաղաքականական գրականութեան մէջ նաև նրանց
 բաւականին յառաջ գնալը դիտել էր : Բայց զարմանք դառաւ
 իրան, տեսնելով հարաւաբնակ մերացնեայքը բոլորովին զուրկ
 և անզէտ արդեան ամենածանօթ քաղաքագիտութենից և տէ-
 րութեանց միմեանց հետ ունեցած քաղաքականական յարա-
 բերութիւններից, մինչ պարտական էին երկու ամենամեծ գըւ-
 խաւոր առիթներից գրողւած, կարի յառաջացած լինիլ և այս
 մեր ազգայնոց համար ամենախարեւոր գիտութեան մէջ :
 Այս առիթներից միին էր իրանց հասարակ ժողովուրդային ե-
 ղած օրագրաց այս քաղաքականական խնդիրներով պարապած
 լինելը, երկրորդ՝ իրանց երկրային դիրքը և տէրութեան ար-
 դեան վիճակը, ուրանդ գիմումեն և կանդ առնում այժ-
 մեան բոլոր Նւրբողական տէրութեանց քաղաքական խաղերը
 և ուրտեղ դանդաղում է այժմ գրեթէ տեկւերական քաղաքա-
 կան խառնափնթոր և անլուծանելի հանգույցը : Բայց թէ միան
 ու միւսն այս առիթներից ոչ զօրեւ և ոչ բաւել էին մեր հա-
 րաւաբնակ եղբարքը քաղաքագէտ անելու : Վասն զի առանց
 մի կանոնաւոր դպրոցական ուսմանը ունենալու այս գի-
 տութեան մէջ, այն լրագրաց հաղորդած և քարոզած քաղա-

քականութիւնն անսնունդ և ցամաք կերակուր էր, որոյ ճաշակից ոչ համէր առնուում և ոչ սնունդից կշտացուում: Իսկ մօտակայ եւրոպայի դահլիճներից դուրս թռած որոտումները և լրագիրների պատճառած բոցեղէն ալեքները մերազնէից միայն ականջները խռովում էին և աչքերը շլացնում՝ առանց նրանց գլուխը ցնցելու և սիրտը շարժելու, մինչ դեռ հիւսիսային մերազնէից մէջ մի քանի կարգ մարդիկ, առանց հարաւայնոց տեսակ տեսակ առաւելութիւններն ունենալով՝ շատ աւելի դէրազանց, շատ աւելի խելահաս էին նրանցից, միմիայն իրանց դպրոցական կարի սեղմուած քաղաքականական ուսմունքն ունենալովն և քաղաքական պաշտօններ վարելով: Ուստի քաղաքագիտութեան մասին Կռունկն անհամեմատ ստորին գլուխաւ հարաւաբնակ Հայքը հիւսիսաբնակ Հայերից, զուգակշռելով նրանց ունեցած այլևայլ ձեռնտու և նպաստաւոր հանգամանքները սրանց ունեցած այլևայլ արգելիչ և աննպաստ հանգամանաց հետ: Իսկ ազգային հոգին այնտեղ աւելի վառվռուն, աւելի զգայուն տեսաւ, թէ օրագրաց՝ և թէ ընդհանրապէս ժողովրդեան մէջ և նրանց ներդործութիւնը նոյնպէս շատ աւելի ազդու և շատ աւելի շարժուն, քան թէ այստեղի օրագրաց և ժողովրդեան մէջ, չնայելով՝ որ սրանք նրանցից շատ աւելի հասուն խորհրդներով և խորհուն զգացմունքներով են խօսում իրանց ժողովրդեան հետ: Սրա պատճառը նոյնպէս Կռունկը հարաւաբնակ ժողովրդեան զգացող սիրտ ու վառվռուն միտք ունենալուն՝ իսկ հիւսիսաբնակ ժողովրդեան պաղ հոգի և անգորրամիտ լինելուն տուաւ, թէ և նրանք հայրենական երկրի օդը ծծելուց զուրկ մնալովն անստաբեր պէտք էին լինիլ և սրանք հայրենեաց գեփիւռը շնչելով՝ զգայուն: Մի տասնօրեայ հանդէս, որ Կռնկան համակրութիւնը բոլորովին իր վրայ դրաւեց իրա բոլորովին ազգային հոգի, սիրտ, միտք և եռանդ լինելուն համար, ազգային և բարոյական զարգացման համար միմիայն զրդիչ գործի էր եղել հարաւաբնակ մերազնէից մէջ և միակ ազատ և համարձակ և օրինաւոր կերպով ազգային իրաւունքներ պաշտպանում էր ընդդէմ նրանց, որոնք սրանց ոտնակոխ անել են կամենում. այս տասնօրեայ հանդէսը միակ լինելուն թէ իր հոգ

ւոյն, թէ իր սկզբան, թէ իր լեզուին և թէ ոճն իր կողմանէ
Կռուները նրան հետ համեմատելու թերթ չգտաւ հիւսիսաբնակ
ազգայնոց մէջ, ճանաչեց նրան աննման, անհամեմատ և երկայն
կեանք մաղթեց, սա էր Պօլիսումը հրատարակուած ՄԵԴՈՒՆ:

Քանասիրական օրագիրները համեմատելով Կռուները հիւ-
սիսային կողմի օրագրաց հետ, բացի միոյն, որն որ իր հայրե-
նական երկրումն է դուրս գալիս, ունենալով իրա միջում հայ-
րենեաց քաղցր համն ու անոյշ հոտը, ազգայնութեան եռանդն,
հոգին և դրոշմը, (Արծիւ Վասպուրականը), միւսները առանց
մեծամեծ տարբերութեանց, առհասարակ մի սեպհական
հոգով վառուած գտաւ Հայոց աշխարհի որդւոց բուն ազգային
և բարոյական զարգացման մասին: Գրականական և մտաւորական
յառաջացման ընթացքով ևս մի նորածին և դեռ արողբօջ
հանդիսի մէջ (ՄԻՈՒԹԻՒՆ), արդեան լուսաւորութեան ճրագի
տակ մի քանի ընտիր ընտիր հայեցուածք նշմարեց իր աշխարհի
որդւոց նախնի պատմութեան, դպրութեան և արդեան կա-
ցութեան և որպիսութեան վրայ, այլ այս ամէնը մեծ մասամբ
Եւրոպական թեթև դպրութեանց և գիտութեանց փոխանցում
մի էր և նրանց արդեան դրականութեանը յառաջադիմու-
թիւնն բուն հայրենական և ազգային կենդանի ասացու-
ածքների և դարձուածքների ոճերից զուրկ և մերկ, Բայց
սրա փոխարէն հիւսիսային օրագրաց մէջ երեւելի և նը-
շանաւոր այլայլութիւններ նշմարեց, թէ ազգային զիտու-
թիւնը և դպրութիւնը խառն ընդ Եւրոպականին և թէ ժո-
ղովրդային բարբառք և զգացմունք խառն ընդ ուսումնական-
նին. դիտեց նրանց մէջ կրօնական, իմաստասիրական, դրակա-
նական և ժողովրդական օրագիրներ, թէպէտև մի տեսակ դրա-
կանական մաքառմամբ իրանց իսկական արժանաւորութիւնն
ու օգտակարութիւնը իր տեսութենից աներևան և անիմանալի
էին անում: Մի խօսքով՝ սրանք իրանց յատուկ կերպարանքովն
ու հանգամանքովն էին բարձր նրանցից, նրանք իրանց ազատ
դատաբնութեամբ ազգային և բարոյական զարգացման մասին,
սրանք խորին ու հասուն զգացմունքներով ու խորհուրդնե-
րով, նրանք իրանց զգայուն ասացուածքներով և վառվռուն
կարծիքներովը, սրանք ճարտարամտող և դատաբնիչ, նրանք

Երեւակայող և նկարագրիչ. օրանք խորհող ու ասող նրանք ըզ-
 գացող ու գրող: Վերջապէս Կռունկը դիտեց մի այլ ևս հան-
 դ ամանք, որ ընդհանրապէս թէ հիւսիսային և թէ հարաւային
 օրադրաց և լրագրաց վրայ նշմարուում է, որ և ի բնէ անտի իր
 յանկալի և առաջին փափաքն էր և որ ական յայտնի տեսաւ և
 ուրախ եղաւ: Այս հանդամանքն էր ազգային ընդհանուր օրա-
 գրաց և լրագրաց զուգընթաց սկզբամբ և զգացմամբ Հայաս-
 տանեայց Եկեղեցին և Հայոց աշխարհիս որդիքը պաշտպա-
 նելը, երբ նրանց ներքին և արտաքին, ընտանի և օտար թըշ-
 նամիք իրանց ազգակործան սրողայթներ են լարում նրանց խոր
 վիրապը դլորելու և երբ օտար ազգաց զօրութեան և աղդեցու-
 թեանդէնքերովն իր հայրենի եկեղեցւոյն իրաւունքները յափրշ-
 նոտակում են և իր աշխարհի որդիքները մոլորեցնում, մի խօսքով
 երբ օդաթռիչ և ծովադնաց ձիոց և զիշակեր և վիթխարի
 թռչնոց հրէշային կատաղութիւնը մեր որբ և անտէր աղաւ-
 ւոյն վրայ անխնայ արձակել են տալիս միկոցի կամ միճանկի հար-
 ուածով զզղելու և խեղդելու: Բայց որչափ որ Կռունկը ազ-
 գային օրագրաց և լրագրաց այսպէս համամիտ և միաբան պաշտ-
 պանողութեան վրայ ուրախ և զօհ եղաւ, երբ բանն ազգի և
 եկեղեցւոյ վրայ է, բայց միւս կողմից ցաւն ու վիշտն նրա սիրտը
 կսկծացրին, երբ տեսաւ որ իւրաքանչիւր օրագիր և լրագիր
 ազգային և բարոյական զարգացման նկատմամբ այլեւայլ բս-
 կրգընէք, այլեւայլ զգացմունք և տարբեր խորհուրդներ ունին,
 որոնք թէև ամէնքն ի մի նպատակ դիմում լինին, սակայն մի-
 մեանց երբեմն երբեմն անխմանալի և անըմբռնելի լինելով մի
 տեսակ դրականական անվերջանալի վիճարանութեամբ միմեանց
 դէմ են դուրս գալիս միմեանց հալածող և անվայել դէնքերով:
 Յաւեցաւ Կռունկը, որ լուսաւորութեան աստարիզումն ան-
 դամ ազատ զգացմունք և դատմունք, ճշմարիտ սկզբունք և
 լուսաւոր զաղափարք իրանց մոլեռանդութիւնն ունին և դե-
 բաղանցութեան և արժանաւորութեան փառքը յափշտակելու
 մտք ներողամտութեան օրինաց հնազանդելու զանց են առ-
 նում իրանցից ստորին ճանաչած կամ համարուած բանադա-
 տներն ապատասխրութեան իրաւունքից զրկելով: Կռունկն այս
 հանդամանքն փնասակոր և արգելիչ համարեց օրագրաց և

լրագրաց կողմանէ իր աշխարհի որդւոց ազգային և բարոյա-
կան լուսաւորութեան մէջ անեղու ճանապարհչին, ուստի և յոր-
դոր կարգաց համօրէն ազգային հանդէսներու, բաց թո-
ղուլ անձնական կիւք զգացմանց և մտածմանց առաջնականութեան իրաւունք կուսակցութիւն, պատուասիրութիւն, և փառա-
մուլ անսահման հոգին, մի սիրտ, մի հոգի և մի միտք լինին
իր աշխարհի որդիքը լուսաւորութեան ճանապարհումն առաջ-
նորդելու հաւասարապէս, աւանց զօրապետ կամ առաջնորդ
լինելու փառաց համար միմեանց դէմ կուռելու իրանց ահար-
կու թշնամեաց առիթ տալով, որ իրանց ահադին պատանշ-
ներու նման արդելքներն ամրացնեն ու զօրացնեն :

Այսպէս կուռնիր կարծելով՝ որ իր աշխարհի հարաւա-
բնակ և հիւսիսաբնակ ազգային և բարոյական վիճակը խղճի
մտօք և ուշի ուշով զուգակշիռ արաւ և վերջացրուց, դարձ-
րուց աչքը Բոսփորի բոլորակը և բոլոր արեւելք և արեւմուտք
բնակող ազգայնոց վրայ, տեսաւ նրանց նորահաստատ սոհ-
մանադրութեան սկզբնաւորութիւնը, գովեց նրանց ազդովին
և բարոյապէս լուսաւորուելու համար սենեցած ջերմեռան-
դէն ու աշխոյժ ջանքը, յորդորեց նրանց այս կողմ նոր
տարւոյս մէջ իրանց Սահմանադրութիւնն օրինաւոր դործա-
դրութեան և հաստատուն ուսուցանութեան ընթացքին մէջ
դնելու, խրախուսեց նրանց, որ և տպագրաց տարիներումն ևս
ազգային և բարոյական զարգացման համար հիմնաւոր սիրգ-
բունք հաստատեն, պատշաճաւոր միջոցներ գտնեն, օրինաւոր
կարգ դնեն, նպատաւոր հնարք ձարեն, անձնուրաց ջանք և
խնամք տանեն, միով բանիւ նիւթական և բարոյական աշխա-
տութիւն և օգնութիւն մատակարարեն : Քաջալերեց նրանց
ազգային ընկերութիւնները յառաջացնելու և հաստատուա-
հելու և իրանց նոր նոր ձեռնարկութիւններն եղբայրսիրու-
թեամբ և ազգասիրութեամբ զլուխ տանելու : Այս ասելով
և նոր տարւոյն գալուստը շնորհաւորելով և նրա հետ նոր կեանք,
նոր հոգի ցանկանալով՝ սկսաւ թեւերը օդին մէջ ծածանիլ և
փնչազլուխ կտուցն առ Բարձրեալն վերացնելով՝ սէր, խաղա-
ղութիւն և օրհնութիւն պաղատեց նրանց համար ու վեր կա-
ցաւ թռաւ եկաւ իր բոյնը, որակելից նոյնպէս իր աշխարհա-

կցաց համար նոր տարւոյն հետ իրանց նոր ընթացք, նոր շար-
ժում և նոր եռանդ բարեմաղթելով և վերին Նախախնամու-
թեան ամենողորմած նայուածքը և այցելութիւնը խնդրելով
իր բնիկ աշխարհին խեղճուկ և ողորմուկ որդւոցը վճայ, խընդ-
րեց ընդհանսւր ազգից և առանձնակի իր բաժանորդներից
նոյն համակրութիւնն ու ընդունելութիւնը, նոյն ձեռնտու-
ութիւնն ու քաջալերութիւնը և նոյն ազգային և բարոյական
գրաւոր անուանն ու ճաշակը, որ անցած տարւոյս մէջ ընդու-
նեց և որոնց զօրութեամբ իր առաջին տարեկան հասակը և
առաջին տարեւոր շրջանը կարողացաւ անել Հայոց աշխարհի
որդւոց ազգային, բարոյական, գրականական և մասւորական
աշխարհին մէջ և որոնցմով նոյնպէս և այս յառաջիկայ տար-
ւոյս մէջ ևս պատրաստուում է աւելի փորձառութեամբ, ա-
ւելի հմտութեամբ և աւելի գործունէութեամբ կատարել իր
տարեւոր ընթացքը ի փառս Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեց-
ւոյ, յանուն Հայոց ազգին և ի զարգացում և բարգաւաճումն
Ազգայն և Բարոյական Լուսաւորութեան:

Մարկոս Աղաբէկեան:

ԱՅՍ ԱՆՅՆՈՂ 1860 ՏԱՐԻՈՅՍ ՎԵՐՋԻՆ ԿՏԱԿՆ

ԲՈՒՐ ՀԱՅԵՐԵՆ

Վերջանում է ահա տարեկան շրջանս, մօտենում է ըն-
թացքիս կատարածն և ահա շուտով իմ մի քանի մնացած
ժամերն ևս անձրևի կաթիլների նման պէտք է խորասուզուին
և անհետանան յաւիտենականութեան ովկիանոսի մէջ: Շու-
տով պէտք է մահ և ծնունդ միասին խառնուին և սղահան-
դէս ու ուրախական տօնախմբութիւն միմեանց հանդիպին, ժա-
մանակի զանգակը պէտք է հնչի և մի հարուստով տարածանի
բօթ մահուան և աւետիք ծննդեան: Շուտով պէտք է յան-
դիման միմեանց պատրաստուին տապան և խանձարուր, յե-
տուստ յուղարկւորութիւն անջելոյն, իսկ առաջուց դիմա-
ւորութիւն ապագայի ոտնամուտին և գալստեանը: Խորհրդա-
ւոր վայրկեան, Բայց չգիտեմ մարդիկ այնպէս ուշք ու միտք

պէտք է դարձնեն դէպի մահը, ինչպէս դէպի ծնունդն: Պէտք է միայն ծիծաղին ու խնդան, թէ պէտք է և լան ու արտասուեն, Պէտք է արդեօք լսեն մի շնչասպառ ծերունու դողդոջուն և փակուող շրթունքների վերջին արտասանած փորձ ու հմուտ բառերն, թէ մի նորածին մանկան երեսայական թութովանքներն: Բայց մի ծերունու մահճակալ, մի պառաւի օրերից մահուած ու կնճռած կերպարանք երբ կարեն փոխանակել մանկական յուսալիր օրօրոցի հրճուանքն, հարսնարանի հրապուրանքն և կուսի ծիծաղած պիտ նայուածքն, մանաւանդ այս օրերի նորասիրութեան հեղեղների ժամանակ, որոնց ալիքների մէջ շատ անգամ անյայտանում են իբրև հնութիւն նաև անհանալի բաներ: Սակայն վատ չի լինիլ խրատ առնուլ անցեալից և այնպէս դիմաւորել ապագային, լսել անցեալի կտակն և դրկել ապագայի աւետաւորութիւնը: Թող ոսկեղէն լինին ապագայի կառքն և հրեղէն նրա երիվարքն: Թող լուսացայտ լինին նրա անիւներն և ծաղկափթիթ նրա ճանապարհն, բայց մի քանի բոպէ ուշք դարձրէք իմ մահուած ու քրքրուած պատգարակի վրայ, մի քանի խօսք ունիմ ասելու ձեզ, ով Հայեր, քանի որ շունչս բերնումս է, քանի որ նորսմուտ տարին չէ տըրապետել իմ աւերակների և նոր հիմնարկած շինութեանց վրայ և քանի որ նրա անուան համբաւն չէ հռչակուել տիեզերաց մէջ և չէ դրօշմուել դրբերի և արձանագրութիւնների ճակատները վրայ: Այս իբրև հին տարի, բայց հմուտ քան իմ յաջորդը կարող եմ մի հարևանցի նրկարագրութեամբ ցոյց տալ իմ ականատես փոփոխութիւնները և մի համառօտ կտակ աւանդել, որ շատ օգտակար կարող է լինիլ ձեր ազգին, եթէ նոյն կտակած և դժած շաւիղով դիմաւորէք նորանկ տարւոյն:

Իմ իշխանութիւնս շատ ընդարձակ էր: Աշխարհքիս մէկ ծայրիցն մինչև միւս ծայրն, ինչ որ անց կայաւ ազգերի և ազինքների մէջ, բոլորն նկատեցի, տեսայ և զննեցի: Թէ նորութիւններ, թէ հնարալից դիւտեր և յառաջադիմութիւններ, թէ արիւնհեղութիւնք և աւերմունք և թէ մտքերի նոր ծնունդներ և յղացմունքներ, թէ ծուլութիւն և թէ գործունէութիւն բոլորն իմ օղիօղ օրերովս շղթայելով քննեցի

և փորձով լաւ ու վատ նպատակներն ճանաչեցի : Իմ իշխանութ-
 թիւնս անաչառ էր և միանգամայն կարեկից : Գործունի և
 և աչքաբաց ազգերին մատակարարեցի առատ վարձ—լոյս, առ
 զատութիւն, հարստութիւն և բարեկեցութիւն : Ծոյլ և թրմ-
 բած ազգերին ոչինչ բարիք չտուի բայցի սաստիկ հարուած-
 ներից և լսթաններից, որ սթափեն ու զարթնեն և ամենապար-
 գե Նախախնամութեան խորհրդով շարժին, անմասն չդնուե-
 լով նրա լուսոյ և ճոխութեան դանձերից : Այս իմ անաչառ
 պարգեւաբաշխութիւնից չկամեցայ զրկել և ձեր ազգն, բայց
 անհնարին եղաւ ամէնին բան հասկացնել : Նրանց տարագիր և
 վարատուած վիճակի վրայ ամիշեցայ և ինձ ու ինձ շատ մտա-
 խոհ էլայ, թէ արդեօք այս ի՞նչ անգութ հարուածներ են
 տուել իմ վաղեմին նախորդներս այս չուսուական ազգիս, որ
 ամէն երկրում, ամէն կլիմայի տակ, ամէն իշխանութեան ներ-
 քոյ, համարեալ բոլոր երկրագնտիս վրայ, ցրուել, սխռուել,
 պանդխտացել է, տեղ տեղ քաղցած ու ծարաւ, տեղ տեղ մո-
 լորուած ու տառապուած, տեղ տեղ սուտ փառքի ու պատուի
 կորստեան անդունդների վրայ կանգնած, տեղ տեղ նոր սթա-
 փած ու զարթնած, բայց առ հոսարակ ամէն տեղ գերի, և
 անփառունակ : Շատ ազգեր տեսայ, թէ թշուառ, թէ երջա-
 նիկ, բայց Հայ ազգի որդւոց նման կարեկցութեան արժանի ոչ
 մինն չտեսայ : Աստարելութիւններն շատ, ընդունակութիւն-
 ներն անպայման, բնական ձիրքերն դուլանի, մոքերն սուր,
 սրտերն ազնիւ, կազմուածքներն և հասակներն բարեվայելուչ,
 զոյններն գորովաշարժ և պայծառ, գնացքներն ծանր և վեհա-
 պանծ, բայց ամոհս, որ անտուն, անտեղ, անտիրական և ցրը-
 ուեալք ու վարատեալք : Շատ ազգեր տեսայ, ասում եմ, և շատ
 յեղափոխութիւններ աշխարհիս ամէն անկիւններումն, բայց
 սակայն բոլէներս արագում են, չեմ կարող բոլորն պատմել : Առ-
 խում եմ, թէ խօսքս չաւարտած՝ հնչի կենացս թելի կտրը-
 ուելու վերջին հարուածն և նորածին յաջորդիս պատգամա-
 ւորների աղաղակներն ու զղրամունքներն ձայնս փորձմն թող-
 նեն, վասնորոյ շտապում եմ գոնեա՛ Հայի տարեկան կենացը
 վրայ մի քանի խօսք ու խրատներ աւանդել :

Ձեր ազգը, ուլ Հայեր, տեսայ ես իմ շրջապոռոյտ ճանապար-

հիս վրայ սթափած և զարթնած, բայց ոչ բոլորովին : Տեսայ, որ նոր ժամանակներումս ստացել է մի սթափութեան զարկ, որոյ վրայ մի քանի հարուածներ ևս ես յաւելցրի : Այժմ ձեր ազդի որդիքներն սեղ տեղ (բայց ափսոս ոչ ամէն տեղ) խարխալիւթով վեր թռած իրանց թմբութիւնիցը՝ շփում են իրանց քնաթաթախ աչքերն, զեռում են աստ և անդ և խլրրոտ վում են կենդանութեան դողումն, բայց տակաւին չեն մի համաժող, համախալ և համահաւասար արթնութեան մէջ : Սթափել են, այո, շարժուել են, բայց տակաւին նրանց աչքերն չեն սարդուել, որ իրար ճանաչեն և աջակցելով ազգային դործունէութիւն կազմեն : Տակաւին իրար զխնովեն զխաչում, ազադակներ ու ազմուկներ յարուցանելով : Տակաւին դողդողում, զարհուրում են իրար վարմունքից և դնացքից և տակաւին լրարից խրտուում են և խուսափում, ինչպէս ստուերներից և ուրուականներից : Միով բանիւ Հայ ազգայնութիւնը այժմ մի շնչաւորուած, բայց անպարաստ խօսս է ներկայացնում, որոյ համար տակաւին չէ բաժանուել օր և զիշերն և թէպէտ հնչուել է խորհրդաւոր խօսքն «Յղիցի լոյս», բայց հայկական հորիզոնը տակաւին չէ ներկուել նրա կենդանարար ճաճանչներով : Այսպիսի մի խառնաշփոթ ժամանակում թէ ինչ է հարկաւոր ձեղ, ո՞վ Հայեր, որ սրարէք ձեր աչքերն և ճանաչէք ու մօտենաք միմեանց : Ի՞նչ է հարկաւոր, որ ձեր ազգայնութեան երգահոնի լարերն ներդաշնակ ու քաղցրալուր հնչեն, խօսիմ ահա այդ մասին համառօտիւ :

Պուք այսօրուան օրս սթափում էք և զարթնում : Դուք մի մտաւոր յարութիւն էք առնում, բայց ոչ թէ ձեր հայրենիքի և ազգայնութեան փլատակների միջից, ոչ թէ այն նուիրական փոշիներից, ինչ տեղ ամբողջութեամբ ձեր ազգի կենդանական զօրութիւններն և երկնասլաց մտքերի ծնունդներն — ազատութիւնն, հայրենասիրութիւնն, մատենադրական ազգաշունչ ձգտմունքն և ինքնուրոյնութեան պահապան ոգիներն, այլ յարութիւն էք առնում օտար հողից, օտար դերեղմաններից, օտար ազդեցութեանց տակ, յանկարծ զանազան բնկերութեանց, զանազան բնաւորութեանց, տարբեր սննդեան և ազգակրօծան տարբերների հանդիւրով : Ուստի և այս դարու ազ-

գեր յարուցանող և կանգնացնող մեծ ահնչիւն զանկակի՝ ձայնը ամենից սրտումը մի տեսակ արձագանք չի տալի։ Ձեր ականջներին հնչվում են լուսաւորութեան, ուսումնասիրութեան, ազգային բարեկեցութեան և ազգային փառաց յորդորանքներ, բայց դուք այս ազգաշէն կատարելութեանց անուններով ըստուերների և խաբուսիկ փայլմունքների ետեւիցն էք վազում։ Լուսաւորութեան անունով վազում էք նորասիրութեան, պճնասիրութեան, կաքաւահանդէսների և անհամեստութեան քամակից, առանց մտածելու, որ լոյսը հոգւոյ, սրտի և մտքի համար է։ Նա է Աւետարանի և քրիստոնէական կրօնի ճրագն, որ պէտք է բռնէք ձեր ձեռնին չմոլորուելու և չթաղուելու աշխարհիս ապականութեան խորխորատների մէջ։ Ուսումնասիրութեան անունով անխորհրդաբար ընկնում էք թերատ ու կիսատ լեզուազիտութեան և մի քանի անհոգի ուսմունքների անել լամբերին թոսի մէջ, առանց խորհելու, որ ձեր ամենայն ուսմանց սկիզբն պէտք է լինի ձեր ազգի լեզուն, ձեր ազգի և եկեղեցւոյ պատմութիւնն, ձեր կրօնի վարդապետութիւնները, ձեր հայրենիքի նկարագիրն և ձեր մատենագրութիւնն։ Բարեկեցութեան և փառաց անունով շլատում էք պատուանուններով, պսպղուն շքանշաններով և անձնատուր էք լինում դեղնութեան, շալլութեան և անձնապաշտութեան, առանց մտածելու, որ ձեր եղբայրներից շատերն հաւաչում են աղքատութեան և չքաւորութեան մէջ և թէ՛ ազգային փառքը անձնազոհութեան մէջ է կայանում և ոչ անձնասիրութեան։

Այսպէս տարբերվում ու տատանվում էք այժմ անհաստատութեան և հակադիր շորժողութեան մէջ և ձեր ազգայնութեան հոգին, թէպէտ սթափուած, բայց մոլորուած անսահման օտարականութեան մէջ, տակաւին անմարմին, անկերպարան թափառում է աստ և անդ, երբեմն բարձրանալով, երբեմն իջանելով։ Ազգասիրութիւն, ազատասիրութիւն և ուսումնասիրութիւն, համարեա, լոկ խօսք և բան են ձեր ազգի մէջ, և ոչ մինը սրանցից տակաւին ազգային ճշմարիտ մարմին չէ առել և ոչ որոշ տիպ ու կերպարանք, թէպէտ երախտադէտ պէտք է լինիք նախախնամութեանը և ժամանակի

հոգուն, որ խօսքը դոնեւ զարթնել է ձեր մէջ, որ քանի տա-
րիներից առաջ ճիշտաժ ու մեռած էր գերութեան, բռնու-
թեան և ծանր տառապանքների տակ: Ազգային մարմին և
կերպարանք չեն առել ոչ ձեր վարժատուններն, ոչ ձեր Տպա-
րաններն, սչ երևակայած թանգարաններն և ոչ Օրագիրներն
բոլորովին: Ազգային կերպարանք չեն առել ոչ ձեր ծնողների
փոյթն և եռանդն, ոչ օրիորդների և մանուկների կրթութիւնն
և ոչ իշխանների և մեծատունների նուիրաբերութիւնն: Ազ-
գային տիպ և հոգի չեն ստացել, վերջապէս, ընկերականութիւ-
նը, միաբանութիւնը, անկեղծութիւնը և ձեր հոգեւոր դասն
կամ հովիւներն: Ուստի մեծ զգուշութիւն է հարկաւոր ձեզ
այս ազգային խմորման և անորոշ եռացման ժամանակ, որ չը-
լինի թէ առանց ազգայնութիւն ու օտարականութիւն ճիշդ
որոշելու, առանց լոյս ու խաւար իրարից զանազանելու՝ մի մո-
լորութենից ընկնէք միւսի մէջ, ամենայն շրջնակի հուր լու-
սաւորութեան արեգակն՝ կարծէք և ամենայն ինչ օտարներիցը
մուրալով՝ պողպատի անշութ ձեռքերով իբաց խէք կամ ոտքի
տակ ձգէք ձեր ազգայնութեան զգացմունքների նորաբողոջ
ծաղկիներն անդամ: Մեծ անձնագոհութիւն է հարկաւոր և
անխարդախ խորհրդատուութիւն և գործակցութիւն, որ ձեր
ազգայնութիւնը ձուլուի նոյն իսկ ճշմարիտ ազգայնութեան
ձուլարանի մէջ, իբաց մաքրելով ամենայն օտարականութիւն
և բժաւորութիւն, Բայց այս ինչով և ի՞նչպէս պէտք է լինի:
Գուցէ, դուք կասէք վարժարաններով, տպարաններով, օրա-
գիրներով և թանգարաններով, բայց ես կասեմ, յառաջ քան
զամենայն ձեր եկեղեցական բեմի ատենախօսութեամբ և ըն-
տիր ու անձնադիր հովիւների ջանադրութեամբ, Տակուին
ձեր վարժարաններն անպտուղ յուղմանց մէջ կմնան, օրա-
գիրներն շատ տեղ առանց բանալու, թանգարաններն առանց
ընթերցասէրների, քանի որ ձեր եկեղեցւոյ ամբիոնների վե-
րայ տիրում է խոր լռութիւն, քանի որ ձեր հովիւներն ի-
րանց հօտի երջանկութեան համար կրելու հալածանաց և
չարչարանաց փայտեղէն խաչն փոխել են ականակոռ կամ ոս-
կեղէն խաչեր, քանի որ արիւնջուայ փշէ պսակն փոխուել է
նրանց գլխին թաւիչ և ծիրանի, քանի որ քահանայական

Համեստ հոգուսաններն փոխուել են նրանց համար կանացի ծաղկանկար ատլասներ, և խարանիք և քանի որ փոխանակ ջերմեռանդ ազօթից ոլունաձև քրտանց մէջ թաթաւուելու լող են տալի գինարբութեան մէջ, Ձեր շրուած ու վարատուած ազգի ամենուրէք վարժարանը, ձեր ճշմարիտ սթափութեան և վերակենդանութեան կրթարանը ձեր Եկեղեցին է, ձեր քրիստոնէական տաճարների սեղաններն են : Ձեր ազգը ամէն տեղ չունի կրթութեան և դաստիասութեան ամբիոններ և շատ ուշ կարող է ունենալ, բայց ամէն տեղ ունի բեմ եկեղեցւոյ և սեղան քարոզութեան, թէ քաղաքում, թէ գիւղում, թէ իրան հայրենիքում և թէ օտար երկիրներում : Սեղաններ եմ ասում և քարոզութեան բեմեր, ուր ունկնդիր կարող են լինիլ և աշակերտիլ առ հասարակ ամէն կարգի մարդիկ, իշխան և ռամիկ, մեծատուն և աղքատ, ծեր և մանուկ կանայք և օրիորդք աիկին և աղախին : Երբ որ այս նուիրական սեղանների վերայ ատենախօս կլինին և բեմասաց աստուածասէր և հայրենասէր հովիւներ և երբ որ աւետարանական ազատախօսութեան հետ կկենդանանան ժողովրդեան սրբախ մէջ ձեր այն նախնիքների յիշատակներն, որոնք ողբում, թեւաւորում, երբեմն բազմադուռեան թռիչներով փայլել են ազգայնութեան երկնակամարի վայ և երբեմն թափանցել խրուել քրիստոնէական անսահմանութեան անյատակ ովկիանոսում, (ինչպէս տեսնուում է ձեր պատմութեան մէջ), այնուհետեւ միայն ձեր նորաբողբջ ազգայնութիւնը խաղապատելով և ամրանալով ձեր բազմադարեան և բազմափորձ աստուածապաշտութեան վերայ՝ կարող է հսկայաքայլ առաջ գնալ ազգերի կարողումը, ձեր ցրուած և օտարներին յարուած ազգակիցներն անգամ իրան գոգն ժողովելով : Ձեր ազգի մեծ մասն ստրկութեանց, գերութեանց և տառապալից պանդխտութեանց մէջ յուսահատ, յուսապառ մոռացել է իրան վաղեմնի ազատութիւնը, անկախութիւնը և ազգային նշանակութիւնը : Այնպէս կարծում է, թէ նա միշտ թշուառ է ստեղծուած և յաւիտեան չկայ նրա համար լոյս բարեբաստութեան : Միայն իրան մայրենի եկեղեցւոյ տապանին ապաւինած՝ լողում է նոյն փրկարար Վաստով աշխարհիս հալա-

Տանաց, պանդխտութեան և խորամանկ նենգութեան բազմա-
 ծուփ ուկիւննոսի վերայ : Այդ անմահարար ճապանումը, այդ
 անխոյտ լատի վերայ, բիւրաւոր կոհակների և ծովամոյն ժայ-
 ուների խիութեամբ տակաւին անխախտ է մնացել : Հարկաւոր է
 անպատճառ այս ձեր սղղային սթափութեան ժամանակումն
 քարոզներ և յորդորներ կարգաւ, ոչ միայն աւետարանական
 և աստուածսիրական, այլ և ազգային և հայրենասիրական :
 Հարկաւոր է եկեղեցւոյ լատափայտին ապաւինած այդ ձեր կրօ-
 նասէր ժողովրդեանը խրախուսելու և սրտապնդելու համար
 ցոյց տալ նրան Գողգոթայն, իսկ հայրենասէր զգացմունքներ-
 ըով վառելու համար՝ Արարատն, այն ապաստանարանն աշ-
 խարհաստան հեղեղներից տարուբերուած նաւին : Բայց ո՞վ
 կարող է կատարել այս նուիրական պաշտօնն. ո՞վ կարող է հայ-
 րենասիրութիւնն աստուածսիրութեան աղիւն համեմելով մա-
 տակարարել ձեր բազմադարեան ազգին և ամբապնդել նրան,
 եթէ ոչ ընտիր հովիւներն, ազգի սիրով փեսայացած վարդա-
 պետներն և քարոզիչներն, որոնց հայր են անուանում ծեր և
 մանուկ, որոնց յայտնի է ժողովրդեան սրտի ամենածածուկ
 արտասունքը և վէրքը, որոնց ընտանիքն է բոլոր ազգը, որոնք
 տեղ կարող են բռնել ամենայն դասակարգի մարդկանց մեջ և
 իրաւունք ու ազատութիւն ունին խօսելու ամէն բան : Ու-
 թեմն իբրեւ ձեր ազգի յեղափոխութեանը և սթափութեանը
 ականատես եղած ճարի, իբրեւ մի բազմափորձ ծերունի, ոտս
 դերեզմանումն, կտակ եմ աւանդում ձեզ, ո՞վ Հայեր, որ ամէն
 բանից առաջ աշխատէք պատրաստել արիաջան հովիւներ—
 ժողովրդեան ուսուցիչներ և առաքեալներ, որ ուսուցանեն
 մարդու առ Աստուած և առ ազգն ունեցած պարտքերն, հաս-
 կացնեն բարեկամն ու թշնամին, մոլորութիւնն ու ուղղու-
 թիւնն, փեսան ու օգուտն, որ ձեր քնաթաթախ, բայց սթա-
 փած ազգն, ստանայ անապաշաւ ուղղութիւն, բարեբաստիկ
 ընթացք և ճիշդ հայութեան պատկեր : Եւ երբ այսպէս ձեր
 ազգակիցքն առ հասարակ բարոյականութեամբ կղարթնեն,
 հայրենասիրութեամբ կմկանան և համաձայն գործունէու-
 թեամբ քայլափոխ կանեն իրանց ազգայնութեան մեջ՝ այնու-
 հետեւ քաղաքակրթութիւն, բարեկեցութիւն, աղատութիւն

և անդորրութիւն մի զմիւսով յառաջ գալով՝ ի վայր կիր-
ճանեն մի տեղ մոլորութիւնը, մի տեղ բարբարոսութիւնը և
խորամանկութիւնը և միւս տեղ սուտ բարեկամութիւնը, և
այսպէս ձեր ազգն իրան յոյսերով, իրան օրէնքներով, իրան
անուանով, իրան բարքով, իրան յառաջադիմութեամբ և ինքն-
ուրոյն յարատեութեամբ կանմահանայ ազգերի կարգսմն :
Այս է իմ վերջին կտակն, այս հիմքն եմ ձգում ես և թող
իմ յաջորդ նորամուտ տարին շինուածն բարձրացնի : Այս ա-
սայ և իսկոյն նորամուտ տարին խլեց նրա բերանիցն նրա վեր-
ջին արտասանած բառերն :

Գ. Մ.

ՄԿԻՏԻՉ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԽՐԸՄԵԱՆ ՎԱՆԵՑԻ

կամ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ԱՐԾԻԻԸ ԹԻՓԼԻՋՈՒՄՆ

(Նամակ)

Ի 28 Ն Դեկտեմբերի 1860 Թիֆլիզ :

Սիրելի վարդան

Հայրենակից եղբայր.

Քո վերջին նամակով սրտուաւորում ես, որ այս քաղաքիս
մէջ եղած կամ այլ տեղերում պատահած ազգային լուրերի
և խնդիրների մասին տեղեկութիւն հաղորդեմ ձեր ազնիւ ըն-
կերութեանը : Այս ղեղեցիկ առաջարկութիւնը որչափ մի կող-
մով ուրախացնում է սիրտս, որ անընդհատ յարակցութիւն
պէտք է ունենամ ձեր ընկերութեան հետ, այնչափ ևս միւս
կողմով վշտացնում է, որ առ հասարակ տխուր և սրտամաշ
անցքեր աւելի պէտք է հաղորդեմ, քան թէ ուրախական, որ
չատ հազիւ է պատահում մեր ազգայնոց մէջ : Սակայն դո-
հութիւն Աստուծոյ, որ հէնց առաջին անգամ մի ազգային
անակնկալ ուրախութեան աւետարեր պէտք է լինիմ. ցաւաք
աչքով և ուրախ սրտով գրելով նամակս : Խօսքս ի՞նչ երկա-
րացնեմ, հոգեհարազատ եղբայր, այս վրայ երկրորդ կիրակին է,
որ տեղւոյս եկեղեցական տաճարների սեղաններն զղրղում

են մի հայրենասէր հողուով վառուած նորակէ վարդապետի նորօրինակ քարոզութեամբ : Այս վրայ երկրորդ կիրակին է, որ թիֆլիզոյ Հայ հասարակութիւնը ուրախ ու զուարթ լքցվում է եկեղեցին՝ իրան բարեպաշտական աղօթքներէց յետոյ լսել մի վառվռուն և ազատամիտ վարդապետի հայրենասիրական քարոզութեամբ, իրան հայրենի երկրի նուիրական սարերի, գետերի և քաղաքների անուններն, իրան եկեղեցաշէն Հայրերի և հայրենաշէն թագաւորների և Նախարարների առաքինի մեծագործութեանց յիշատակներն, իրան ազգի անցած ու գրնացած փառաւորութեան և ներկայիս անփառունակ վիճակի նկարագրութիւններն : Այս վրայ երկրորդ կիրակին է, ասում եմ, որ թիֆլիզոյ Հայ ժողովուրդը շարժուած և ոգևորուած իրան հայրենեաց յիշատակով՝ խօսելու, դատելու, հարցասիրելու և բազդատելու առարկայ է շինել իրան անցեալ և ներկայ կեանքն և իրան վաղեմնի ու այժմեան վիճակն : Գիտեմ զարմացած և անհամբերութեամբ ցանկանում ես իմանալ, թէ ո՞վ է արդեօք այս արժանագոյով վարդապետն, որ ազգային կեանքին քաջ ծանօթ լինելով, նրա վշտերի և ուրախութիւնների աղբիւրներն իմանալով, ազգի սթափութեան և ժամանակի հոգուն յարմար խառնում է աստուածսիրութեան քարոզի հետ և հայրենասիրութեան քարոզ և ճանապարհ է ցոյց տալիս ազգայնութիւնը կանգնել բարեպաշտութեան և բարոյականութեան վրայ, որ այնուհետև անկործանելի լինի իրան նուիրական հիմունքներով : Գիտեմ ցանկանում ես իմանալ, թէ ո՞վ է արդեօք այս վարդապետն, որ այս ժամանակումս քաջ ճանաչում է իրան մեծ կոչումն, վարվում է իրան կոչումին համաձայն և փառասիրութեան, անձնապաշտութեան, ծուլութեան և մեղկութեան կուռքերն ոտքի տակ փշրելով և միայն ազգային փառացը և ոգարծանացը փափաքելով՝ համարձակ լսելի է անում իրան ձայնն ընդդէմամենայն ազդակործան աղէտների և սկզբունքների, Այն ևս գիտեմ, որ եթէ ինքնին ևս սակաւ մտախօհ լինիս մեր մանկութեան ժամանակում սիրած մի երկու չափաբերական հոգեշունչ գրքերի վրայ, կարելի է ճանաչես այս վարդապետին, բայց կասկածանայ տեղիք չտալու համար ես ինքս սրտմեմ ահա անձամբ անձին :

Մաքիւ է արդեօք, որ մեր աշակերտութեան անմոռանալի օրերումն մեծ աշխուժով սիրահարուած կարդումէինք «ՀՐԱԻԻՐԱԿ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՈՒ ՀՐԱԻԻՐԱԿ ԵՐԿՐԻՆ ԱԻԵՏԵԱՅ» գորովաշարժ հեղինակութիւններն և շատ անգամ զմայլած կրկնումէինք. «ախ, էս ի՞նչ աստուածային և ազգային սիրով ճենճերեալ Ոգի է, որ իրան Արարատեան հրաւիրակովը հայ մանուկներին զբօսանք է անել տալի իրանց խանդակաթ հայրենիքումը» սրտաշարժ նկարագրելով նրանց առաջին մայրենի երկրի տեղերը, անցքերը, փառքը և սատապանքները, իսկ իրան Աւետեաց երկրի հրաւիրակովը հրաւիրում է նրանց մարդկային ազգի Փրկչի տնօրինական տեղերն և աւետարանական պատմութեան ցանկալի վայրերն, լցուցանելով մանկանց սիրտը աստուածային սիրով և Յիսուսի կեանքի օրինակներով: Ահա հէնց նոյն Հրաւիրակների հոգեծանօթ հեղինակն է, Մկրտիչ վարդապետն Խրիմեան, սր այժմ Թիֆլիզում հանդիպելով՝ քարոզութիւն է անում: Նոյն Հրաւիրակների կենդանի հոգւով իրան քարոզութեանց մէջ ժողովուրդի սիրտն հրաւիրելով բարձրացնում է երբեմն դէպի Գողգոթայ և Սինա, երբեմն դէպի Արարատ և Մասիս, երբեմն իջեցնում է Գեթսեմանի ձորն և երբեմն Աւարայրի ու Արտազու դաշտերն, երբեմն զովացնում է Յորդանանու ափներումն և երբեմն Երասխայ կանաչադարձ ուռիների տակ, երբեմն հնչեցնում է Յիսուսի և նրա առաքելոց Թադէոսի, Բարդուղիմէոսի և այլոց անուններն և երբեմն Հայկի, Արամայ, Տրդատայ, Վարդանայ և Վահանայ յիշատակներն: Միով բանիւ, ազգի կարօտութեանը և բաղձանքին յարմար վարդապետ, որ մի ձեռին ունի ազգային կեանքի պատմութիւնը, իսկ միւսումն Սուրբ Գիրքը՝ մի ձեռին ունի՝ անցած գնացած կեանքի մնացորդներ և փոշիներ, կորուստ և տխուր յիշատակներ, իսկ միւսումն յոյս և կենդանութիւն. մի կողմումն տեսնում է Հայաստանի — չորեքդա-

1) Ախ, զիտեմ անպատճառ այս խօսքերն կարդալիս միտքդ պէտք է բերես մեր անմոռաց դատախարակ Պ.-ն զմասսօտութեան աթոռի վրայ նշտտած՝ Աւետարանն և Եղիշէի պատմադրութիւնն առաջին և բիւրաւոր յիշատակն՝ պէտք է զարթնին սրտումդ, բայց ի՞նչ.

րեան ննջած Ղազարոսի—գերեզմանն, իսկ միւսումն նրա ազգական յարութեան և անմահութեան Պարգեւատու Յիսուսի յաղթական խաչը: Այսպէս ուրեմն մի ձեռքին ունի Աւետարանի դրօշակն, իսկ միւսումն ազդայնութեան, Բայց թէ լինչ խորհուրդ և լինչ նպատակ սենի այս հայրենախօս վարդապետի ճանապարհորդութիւնը մեր կողմերումը, այս մասին ևս ահա մի համառօտ տեղեկութիւն տամ ձեր ազնիւ ընկերութեանը:

Այս հայրենասիրտ վարդապետն Տոսք գաւառի Վարդայ Սրժբունի մենաստանի վանահայրն է, որ համոզուած լինելով մի երկնազդեցիկ մտախոհութեամբ, թէ մեր ազգայնութիւնը առաւել մեր հայրենաց ծոցումը կարող է շօնչ առնուլ և կենդանանալ և թէ հայութեան կենդրոնական հօւրն նոյն իսկ Հայաստանի ծոցումն է ամփոփվում, որ պէտք է եռալով և բորբոքուելով՝ դօրութիւն և հայրենի աշխոյժ տարածանի ցան և ցիր սփռուած և անտարբերութեան մէջ սառած ու թմրած հայկազն սերունդների մէջ, նոյն մենաստանում, (որ գտնվում է Հայաստանի միջումն) որոշել է ասպարէզ իրան ազգաշէն դործունէութեանը: Ամենայն տառապանք, դժուարութիւն և նեղսակրութիւն յանձն առնելով, չնայելով տեղւոյ հեռաւորութեանը և ճանապարհների անյարմարութեանը, որոնք խափանարար պէտք է լինին նրա շատ ձեռնարկութեանը, հայրենեաց սիրով յաղթել է ամենայն արգելանքներին և նոյն մենաստանում հաստատել է ԺԱՌԱՆԳԱԽՈՐԱՅ ԱՆԻՐԱՆԻԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆ հայ մանուկներին հայրենասիրական, վարդապետական և կոմքարոզչական կրթութիւն տալու և մեծաջտն աշխատութեամբ հիմնաւորել է ՏՊԱՐԱՆ և ԹԱՆԳԱՐԱՆ:

Վարժարանն է վանքի պարսպի մէջ վերնաշարի շինութեամբ, յարմարաւոր դրասեղաններով 25 աշակերտի բաւականութեամբ նմանապէս գիշերային հանգստարանն ղեղեցիկ դրիւք և մաքուր հանդերձանօք 20 աշակերտի բաւականութեամբ, և սեղանատունն, խոհարանն և այլ պատրաստութիւնք: Այս վարժարանումն առ այժմ աւանդվում են հետեւեալ ուսմունքներն. — Սրբազան պատմութիւն, Ընդհանրական տեղե-

կութիւն, Բրիտանէական վարդապետութիւն, Եկեղեցական երաժշտութիւն, ճարտասանութիւն, Քերականութիւն, Աշխարհադրութիւն իրնական մասէն, Թուաբանութիւն, Ազգային պատմութիւն, Հասարակ գրութիւն, Հասարակ ընթերցողմն և այլն :

Թանգարանն ունի 270 հատորի չափ հին և նոր տրպեալ և հին ձեռագիր մատեաններ երկասէր վարդապետի աշխատութեամբ ժողոված և օրաւոր գրքերի թիւն աւելի բազմանում է : Բայց թէ անձուկ և քարքարուտ ճանապարհներով ինչպէս է տպագրական մամուլներ հասցիել վարդայ Սենաստանն. որտեղից է ճարել վարպետներ և ինչպէս է կառավարվում Տպարանը, այս բանս մի խանդավառական ուշադրութեան արժանի է, նայելով մեծապատիւ վարդապետի տուած տեղեկութեանցը :

Տպարանը կառավարվում է աշակերտաց և ուսուցչաց խնամակալութեամբ ու աշխատութեամբ : Այս սակաւաթիւ անձինքներից կազմուած դասախումբը իրանց դասախօսութեան և դասատուութեան նշանակեալ ժամերն վերջացնելուց յետոյ, իբրև դրօսանք և մարդոլութիւն, ոմանք մշակում են իրանց պարտեզն, ոմանք Տպարանումն գիր են շարում, ոմանք մուրն են քսում և ոմանք մամուլների հետ խաղալով տպում են զանազան երկասիրութիւններ, որոնց կարգումն է և «ԱՐԾՈՒԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ» ամսական հրատարակութիւնը, որ յայտնի է և Ռուսաստանեայցս Հայերին իրան ազգաշունչ բովանդակութիւններով* : Այս տեսակ գործունէութիւնն ա-

*) Այս պատուական ամսատետրն, որ 1857 թուականից սկսած հրատարակվում է մեծաջան Մկրտիչ վարդապետի և իրան աշակերտաց փոքրիկ դասախումբի աշխատասիրութեամբ, բովանդակում է իրան մէջ գլխադրապէս այս վերնագրով յօդուածները : Նախ՝ «ՀԱՆԴԻՍ ԱՍՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱՇԷՆ ՀԱՐՑ», ուր եռանդուն հոգով նկարագրվում են մեր առաքելաշնորհ Հայրապետների կեանքն և արարքն : Երկրորդ՝ «ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱՇԷՆ ԱՌԱՔԻՆԵԱՑ», ուր նկարագրվում են մեր մեծահամբաւ Թագաւորների և հոյակապ Նախարարների մեծագործութիւնքն իրանց կենսագրութեամբ հանդերձ : Երրորդ՝ «ԹԱՆԳԱՐԱՆ ՀԱՍԿԱՋԵԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ», ուր տպագրվում են փոշիների տակից և վանքերի անկիւններից ժողոված զանազան ձեռագիր յիշատակարաններ, զանազան բովանդակաթիւններով : Այս վասպուրական Արծալին յայտնի է այս կործերի բանադէտներին, որովհետև 1859 ին մօտ եօթնամասուն բաժանորդներ ունէր, բայց տպարտողորար ճանապարհի հետաւորութեան և փոստայ չլինելու

զատ է պահպանում աշակերտներին ամենատեսակ անկարգ վարմունքից և բնտեղացնում է նրանց աշխատանքի և նեղսահրութեան, այնպէս որ նաև իրանց վարդապետի այնտեղ չգրտնուած ժամանակն իրանց շարադրութիւններով և անխոնջ ջանասիրութեամբ անխափան շարունակում են օրագրի հրատարակութիւնը : Այս է իսկական եղանակ մեր նախնեաց դաստիարակութեան, զբօսանաց և ուսման պարագայ ժամերն անդամ գործածել օգտակար մարզողութեան մէջ : Այժմ Տպարանի մէջ են աշխատում վարագայ մենաստանի աշակերտներն, իսկ հին ժամանակն զբօսանաց ժամերում մեր երանելի Նախնիքը կաշիներէից մագաղաթ էին շինում, գրքերի կազմի համար նիւթեր էին պատրաստում, պարտեզներ էին մշակում և այսպէս հոգւոյ և մարմնոյ առողջութիւնը պահպանելով՝ գրչադիր մատենաներով հաղորդում էին իրանց մօքերն իրանց ազգին : Կարծեմ թէ՛ և եւրոպական պետադոգիքն (մանկածուք) խէթ աչքով չնայեն այս տեսակ դաստիարակութեան վերայ :

Այսպէս հա՛, սիրելի եղբայր, այս վարագայ մենաստանի Թանգարանը, Տպարանը և Ժառանգաւորաց վարժարանը յարատե պահպանելու և բարեզարդելու համար, մեր հայրենի ճանապարհորդ Մկրտիչ վարդապետն Խրիմեան, այս վասպուրական կորովաբիր Արծուին, ամենայն նեղութիւն և վիշտ, ամենայն ցուրտ և տօթ արհամարհելով՝ ման է գալի մեր ազգակիցների մէջ զրամական օժանդակութիւն գտանելու : Տաճկաստանի Հայերի մէջ երկար պտտելուց յետոյ, այժմ եկել է մեր կողմերն անօգնական մուրացկանի նման ձեռնտուութիւն խնդրելու, որ ազգի համար հայկական դաստիարակութեամբ մանուկներ զարգացնի, մեր վասպուրականի կողմերում խեղճ մնացած հայրենակիցների համար ընտիր հովիւներ և քարոզիչներ պատրաստի և մեր բազմաշարեան Հայրենիքում լոյս ու մխիթարութիւն ծաւալի : Բայց ճանապարհորդում է ոչ

պատճառաւ շատ ուշ էին հասնում կամ բնաւ չէին հասնում բերող ճանապարհորդների անխնամակալութեան պատճառաւ : Այժմ Խմբադիրն ինքն այստեղ լինելով՝ մտադիր է յայտարարութիւն հրատարակել հնարաւոր եղանակներն ցոյց տալով՝ որ այս կողմիս Հայերն ապահով լինին ստանալու մատին և եթէ ցանկութիւն ունին, արդէն իսկ ստորագրուին : Յուսով ենք, որմեր հայրենակիցքը իրանց Մայր Հայաստանի հայրենաշունչ Արծույն ուրախութեամբ բաժանորդ կըլուին :

Թէ մի լուռ և անտարբեր անցաւ որի նման, ալ երբեք Արծուի բարձրաթուլչ, իրան սրատես աչքերով նկատելով մեր ցրուած ու վարատուած վիճակն, մեր սառնութիւնը և անտարբերութիւնը դէպի մեր Հայրենիքը, մեր հոգեորականների և աշխտահարների սրտախառնութիւններն, մեր եկեղեցիների անբարեկարգութիւնն և մեր սակաւաթիւ վարժարանների անկարգ և առանց աղգային հոգւոյ ուղղութիւնն, ծովումէ և ճշում և աւերակ ու անշէն Հայրենիքն նկարագրելով՝ հեկեկումէ և հառաչում, բայց միանգամայն և կենդանութեան յոյս աւետարանելով և հնարներ՝ ցոյց տալով, ջանք է անում ամէնի սիրտը բորբոքել սիրով և Հայաստանի և նրա նախնի հայրենաշէն որդւոց յիշատակովն :

Տեսնենք՝ տեղւոյ մեր ազգակից եղբարքն ի՞նչ զգացմունք և ի՞նչ սէր ցոյց կտան իրանց հայրենատենչ և հայրենախնդիր վարդապետին և ի՞նչպէս կվարձատրեն նրա եռանդն, որոյ քարոզներն մեծաւ ուրախութեամբ և անյագ փափաքանօք լըսում են: Այս ամէնը անպատճառ կհաղորդեմ քեզ իմ հեռեւեալ նամակով և եթէ հնարաւոր լինի խօսած քարոզներիցն մին ևս ընդ նմին, որոնք որ նոյնութեամբ զրգում են մեր ընկերակիցների մէկի ձեռքով՝ բեմբասացութեան ժամանակ : Հաղորդիր իմ այս նուաստ ծառայութիւնը և ձեր ազնուամիտ Հայ ընկերութեանը, որոյ բարեբաստիկ ապագային մնամ ցանկացող :

Գ. Մուրադեանց

Համար ընդհանուր և համար հոգևորական	Համար հոգևորական	ԱՆՈՒԱՆՔ ԳԵՐԱՊԱՏՈՒ ՀԱՐՑ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐ ՏՆԱՐՑ ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՂԱՅ ԱՄՍԱԴՐՈՅՍ Ի 1860 ամի	Համար հոգևորական
1	1	Տ. ՄԱՏԹԵՈՍ, վնճարիառ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց :	1
2	2	Տ. ՍԱՐԳԻՍ, Սրբազան պատրիարկ Կ. Պոլսոյ :	
3	3	Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ, Սրբազան պատրիարկ Ս. Երուսա- ղէմայ :	
4	4	Տ. ԳԷՈՐԳ, նախկին Սրբազան պատրիարկ Կ. Պոլ- սոյ :	
5	5	Տ. ԳԵՈՐԳ, Ս. Արքեպիսկոպոս Վհնայեան :	
6	6	Տ. ԹԱԴԵՈՍ Ս. Արքեպիսկոպոս Թեմին Սալահա- նու :	1
7	7	Տ. ՄԱՏԹԵՈՍ Սրբազան Արքեպիսկոպոս Թեմին Հաշարխանու :	
8	8	Տ. ՍԱՐԳԻՍ, Ս. Արքեպիսկոպոս, Սինոդական ան- դամ և Կառավարիչ Թեմին Վրաստանի և Ի- մերէթի :	
9	9	Տ. ՍՏԵՓԱՆ, Ս. Արքեպիսկոպոս Թեմին Գանձա- սարայ :	
10	10	Տ. ԱԲԷԼ Ս. Արքեպիսկոպոս Թեմին Ատրպատա- կանի :	
11	11	Տ. ԵՂԻԱՉԱՐ Ս. Եպիսկոպոս ի Ս. Էջմիածին :	
12	12	Տ. ՕՀԱՆՆԵՍ Ս. Եպիսկոպոս, անդամ սինոդոսին ի Ս. Էջմիածին :	
13	13	Տ. Սարգիս վարդապետ Թէոդորեան ի Փարիզ :	1
14	14	Տ. Գարրիէլ վարդապետ Ա. Վաղեան, Կառավարիչ Թեմին Նախիջևանու և Բասարաբոյի :	
15	15	Տ. Յովհաննէս վարդապետ Բէզնադարեանց . ի Փիշին :	
16	16	Տ. Գէորդ վարդապետ Արամեանց, ի Տփլիս :	1
17	17	Տ. Գրիգոր վարդապետ Սաղինեանց, Յաջորդ վի- ճակին Ախալքալաքի :	
18	18	Տ. Գրիգոր վարդապետ Աղափրեանց, վանահայր Սուրբ—խաչ վանից ի Նոր Նախիջևան :	
19	19	Տ. Սարգիս վարդապետ տէր Գառարեանց ի Ս. Էջմիածին :	
20	20	Տ. Եղիշէ վարդապետ Ամատունեանց ի Ս. Էջմիա- ծին :	
21	21	Տ. Անիմոն վարդապետ Մուշեղեանց ի Ս. Էջմիածին :	

22	22	Տ. Մեարուլք վարդապետ Նախիջևանցի ի Ս. Էջմ.
23	23	Տ. Սուրբաթ վարդապետ Պարզեանց ի Ս. Էջմ.
24	24	Տ. Սահակ առաջ տարգաւադ Տեղապահ ի Ս. Էջմ.

Ա. ԳՈՒԼԻՍ:

25	1	Աթաբէկեանց Մէլքոյ :
26	2	Ալթունճեանց Ռոստոմ—Բէկ :
27	3	Աղամիրդեանց Մէրսի :
28	4	Աղամարեանց Պողոս :
29	5	Արասեանեանց Հայրապետ :
30	6	Ամատունեանց Օհանէս—Բէկ :
31	7	Թաւրթաւեանց Յակոբ և Ստփրապեանց Օհան նէս :
32	8	Մաթիկոնեանց Խորացի վարժապետ :
33	9	Մանուէլեանց Պատուական :
34	10	Մինասեանց Թումա :
35	11	Շահնաղարեանց Մինաս :
36	12	Ոսկանեանց Մատթէոս :
37	13	Ոստմնարանն Ներքին Աղուկաց :
38	14	Տէր Միրաչեանց Աւարիս—աղա :
39	15	Տէր Պարոտեանց Յովսէփ :
40	16	Օհաննէսեանց Ներսէս :

Ա. Է. Բ. ՍԱՆԴՐՈՊՈՒ :

41	1	Առաքելեանց Տ. Կարապետ քահանայ. յիշխու- րի գեղջ :
42	2	Արարատեանց Հ. Աղէքսանդր վարդապետ :
43	3	Աղանեանց Խաչատուր—աղայ :
44	4	Բաբայեանց Կարապետ :
45	5	Բաբայեանց Օհաննէս :
46	6	Գորոյեանց Սիրական—աղա :
47	7	Խան—Սնուչեանց Կարապետ :
48	8	Կոստանեանց Տ. Յովսէփ քահանայ :
49	9	—Սորին ձեռամբ Հառիչոյ վանից :
50	10	Կոստանեանց Նաղարէթ :
51	11	Հասարակութիւնն Մանուղճուի գեղջ :
52	12	Մաթթէոսեանց Թադէոս :
53	13	Միրզայեանց Թադէոս :
54	14	Յովհաննիսեանց Տ. Պողոս քահանայ ի Շահնաղար :
55	15	Նահապետեանց Հ. Պողոս վարդապետ ի Քեռու- թաւի :
56	16	Պարտառեանց Սիմոն :

- 57 17 Տէր Մատթէոսեանց Տ. Մատթէոս քահանայ :
 58 18 Տիդրանեանց Թադէոս—աղա :
 59 19 Տիդրանեանց Օհաննէս—աղա :
 60 20 Տէր Պետրոսեանց Մարդար :
 61 21 Քեանդարեանց Մկրտիչ :
 62 22 Հոդեոր դսրոցն քաղաքին :
 63 23 Խալաթեանց Աբրահամ :

ԱԽԱԼՏԻԱ :

- 64 1 Բաղրատունի Դրխար :
 65 2 Հաղարապետեանց Սահակ :
 66 3 Հոդեոր դսրոցն քաղաքական :
 67 4 Դույումէիպաշեանց Յովակիմ :
 68 5 Մեծատունեանց Տ. Մարտիրոս քահանայ :
 69 6 Մովսէսեանց մահտեսի Կարապետ—աղա :
 70 7 Յակոբջանեանց մահտեսի Սարգիս—աղա :
 71 8 Չաթալպաշեանց Յակոբ—աղա :
 72 9 Պտուղեանց Օհաննէս :
 73 10 Սուրենեանց Տ. Յակոբաւագ քահանայ :
 74 11 Վարդանեանց Վարդան :
 75 12 Վարդեանեանց Մահտեսի Օհաննէս :
 76 14 Էնթիաճեանց Միլքոն :
 77 15 —Քաղաքին, ձրի :

2

ԱԽԱԼՔԱԼԱԿ :

- 78 1 Դէմիրչիօղլեանց Տ. Ստեփան քահանայ :
 79 2 Հոդեոր Ուսումնարանն, ձրի :

1

ԱՇՏԱՐԱԿ :

- 80 1 Եկեղեցւոյ միաբանութիւնն, ձրի, Էռաթ Տ. Ա.—
 աւաքէլ քահանայի Պռօշ :

1

ԱՐՄԱԻԻՐ :

- 81 1 Արմաիրու Դսրոցն, ձրի :

1

ԲԱԳՈՒ :

- 82 1 Աթաբէկեանց Խաչատուր :
 83 2 Այվաղեանց Յօհաննէս :
 84 3 Զահրապեանց Մովսէս, Կառավարիչ նահան-
 գին :
 85 4 Կրասիլնիկեանց Ներսէս :
 86 5 Մեղրլիսանեանց Մարկոս :
 87 6 Մարդարեանց Յօհաննէս :
 88 7 Ուստումեանց Դաւիթ, բժիշկ :

		ԲՍՅԱԶԵՏ (շոր)	
89	1	Բարսեղ աղա Արծրունի :	
90	2	Տէր Յովհաննիսեանց Խաչատուր :	
91	3	Տէր Միքայէլեանց Եղիազար :	
		ԲՈՐԺՈՄ :	
92	4	Կաղմարարեանց Գրիգոր :	
		ԳԻՕՐԿԻՎԼԿ :	
93	1	Բաբասինեանց Եղիազար :	
94	2	Բէրբէռեանց Ղազար Մառուկեան :	
		ԳՕՐԻ :	
95	1	Հոգևոր Դպրոցին, ձրի :	1
		ԴԵՐԲԵՆԴ :	
96	1	Աւագեանց Մկրտիչ :	
97	2	Աւետեանց Յակոբ :	
98	3	Խարաղեանց Քրիստափոր :	
99	4	Կաչկաչեանց Սարգիս :	
100	5	Միանիկեանց Սիմէոն :	
101	6	Ներսիսեանց Օհաննէս :	
102	7	Չալմախտաղեանց Օհաննէս :	
103	8	Սպանդունի Տ. Աբրահամ քահանայ :	
104	9	Լորիա—Միլիքեանց Միխայիլ (Генер. Маіоръ)	
		ԴԷՐՊՏ :	
105	1	Հայ ուսանողաց համալսարանին, ձրի.— ձեռամբ Դողոթեանցի :	1
		ԴԻԼԻՋԱՆ :	
106	1	Բաղինեանց Նիկողայոս :	
		ԴՈՒՇԷԹ :	
107	1	Հայ եկեղեցականաց քաղաքին, ձրի առաքի յա- նուն Տ. Դէորդ քահանայի Տէրաէրեանց :	
		ԵԼԻՍԱՎԷՏԱՊՈԼ :	
108	1	Աթոյեանց Յարութիւն :	
109	2	Ասիկեանց Յօհաննէս :	
110	3	Աւարեանց Աւտիք :	
111	4	Բէհլուլեանց Լինիալ Միխայիլ, Կառաւարիչ նա- հանգին :	
112	5	Դէմուրեանց Մնացական, բժիշկ :	
113	6	Դէ-Շապուր, Դէորդ Շահնաղաբեան :	
115	7	Ընթերցարանն Հատուակաց :	1
116	8	Լաղարեանց Սիմոն :	

117	9	Լաղարեանց Ղաղար :	
118	10	Համապիլու Արրահամ :	
119	11	Հոգևոր Գալոցն քաղաքին, ձրի :	1
120	12	Մատթէոսեան Մանուէլ :	
121	13	Մէլիք—Հախիջանեանց Միրզա—Բէգ :	
122	14	Մէլիք—Հախիջանեանց Սուլթան—Բէգ :	
123	15	Մէլիք—Հախիջանեանց Ռոստոմ—Բէգ :	
124	16	Մէլիք—Մնացականեանց Թէմիր—Բէգ :	
125	17	Նապատեանց Պետրոս :	
126	18	Ուսումնարան քաղաքին, արքունի, ձրի :	1
127	19	Վէրմիշեանց Ամբակում :	
128	20	Վարդապետեանց Բէկլար :	
129	21	Տէր Աղարեանց Մարգար :	
130	22	Տէր Ներսիսեանց Ներսէս :	
131	23	Օհաննիսեանց Ղահրաման :	
		ԵՐԵՒԱՆ :	
132	1	Աղամալեանց Ղահրաման :	
133	2	Անթանէսեանց Նահապետ :	
134	3	Գեղամեանց Արսէն—Սուլթան :	
135	4	Մէլիք—Աղամալեանց Աղամալ :	
136	5	Տէր Զաքարիանց Զաքար :	
137	6	Տէր Մարութեանց Օհաննէս :	
138	7	—Սորին ծեռամբ ձրի մի օրինակ առնծայիլ, ում արժան վարկանիցի :	1
139	8	Տ. Յովակիմեան :	
		ԷՋՄԻԱՇԵՆ :	
140	1	Դպրեվանքն կամ Ուսումնարանն Ս. Էջմիած- նայ, ձրի :	1
141	2	Թաղիանոսեանց Սուքիաս :	
142	3	Մալինցեանց Գրիգոր :	
		ԹԱՎՐՈՋ :	
143	1	Առաքել—խան Մէլիք—Մինասեանց :	
144	2	Ծատուր—խան Սէթ—խանեանց :	
145	3	Յովսէփ—խան Դաւթեան Մովսիսեանց :	
146	4	Վարդանեանց Գալուստ Շիրմաղանեան :	
		ԹԵՂԱՎ :	
147	1	Տ. Գէորգ քահանայ Տ. Սարգիսեանց :	
		ԹԵՀՐԱՆ :	
148	1	Վարդանեանց Գէորգ Շիրմաղանեանց :	
149	2	—Սորին ձեռամբ բաժանեալ, որմէ չունիմք ըս- տացեալ տախտիկն զցուցակ բաժանորդոցոցն :	

ԹԷՌԳՐԱՍԻԱ :

150	1	Ալթունճեան եղբարք :
151	2	Մաղերեանց Աղէքսանդր :
152	3	Խալիպեան վարժատուն :
153	4	Մելքումեանց Աթանաղինէ :
154	5	Տէր Օհաննիսեանց Օհաննէս :
155	6	Տիդրանեանց Սարգիս :
ԹԻՖԼԻՉ :		
	1	Աբովեանց Յովսէփ :
156	2	Աբխաղումեանց Աբէլ :
157	3	Աղամեանց Խաչատուր և Յարութիւն եղբարք :
158	4	Աղամեանց Միքայէլ :
159	5	Ամիրաղեանց Աղաթոն (Աղալօ) :
160	6	Ասողաձատուրեանց Արմէն :
161	7	Արծրունի Երեմիա, (Ген. Майоръ) :
162	8	Արշակունի վարդան :
163	9	Արշակունի Գէորգ :
164	10	Արտաղեանց Բարսեղ :
165	11	Արլանեանց Խաչատուր :
166	12	Ամրիկեանց Յօհաննէս :
167	13	Աւալեանց Պօղոս :
168	14	Աղաբէկեան Մարկոս :
169	15	Բարանասեանց Աղէքսանդր :
170	16	Բարանասեանց Միխայէլ :
171	17	Բարանեանց Աբրահամ :
172	18	Բաղաթեանց Ստեփան :
173	19	Բաղաթեանց Օհաննէս :
174	20	Բաղաթեանց Ստեփան, Բժիշկ :
175	21	Բէլախեանց Կարապետ վարժապետ :
176	22	— յորին զպրոցն ձրի :
177	23	Բէհրութեանց Լինիադ Գրիգոր :
178	24	Беренштамъ, Ռուս զրաւանառ :
179	25	Բուռնաղեանց Յարութիւն :
180	26	Բորխեանց Գէորգ :
181	27	Գառպարեանց Միքայէլ, յԱխալցխայէ :
182	28	Գառպարեանց Խոսրով :
183	29	Գուրգեանց Զաքար :
184	30	Գրիգորեանց Յովսէփ և Դավիթ :
185	31	Գրիգորեանց Գրիգոր :
186	32	Գաւրիլեանց Գաւրիլ :
187	33	Եւանդուրեանց Աւետիք :
188	34	Զուրաբեանց Կարապետ :
189	35	Զուրաբեանց Գէորգ :

190	36	Լլիմիրդեանց Լեռն :	
191	37	Լնֆիաճեանց Աւտիքի Գրատուն :	1
192	38	Էֆէնդեանց Յովսէփ :	
193	39	Թալիքեանց Աղէքսանդր :	
194	40	Թամամեանց Զուքար :	
195	41	Թամամեանց Նիկողայոս :	
196	42	Թիրաքեանց Վասիլ :	
197	43	Թիֆլիզու Կուրն :	
198	44	Իզմիրեանց Յարութիւն :	
199	45	Իրիցիփսեանց Գաբրիէլ :	
200	46	Լաղարեանց Կարապետ :	
201	47	Խաթիսեանց Գաբրիէլ :	
202	48	Խաթիսեանց Օհաննէս :	
203	49	Խաթիսեանց Պետրոս :	
204	50	Խերովինեանց Դաւիթ :	
205	51	Խերովինեանց Յովսէփ :	
206	52	Խմբադրատուն «Մեղու Հայաստանի» Լրագրին :	1
207	53	Խոճեանց Յովակիմի աշակերտելոցն, ձրի :	1
208	54	Ծուրնեանց Գէորգ :	
209	55	Կարնեանց Յակոբ վարժապետ :	
210	56	Ղաղարեանց Յովսէփ :	
211	57	Ղաղարեանց Գրիգոր :	
212	58	Ղաղարեանց Գէորգ Ա. :	
213	59	Ղաղարեանց Գէորգ Բ. :	
214	60	Ղալթմազեանց Օհաննէս :	
215	61	Ղանդուրեանց Յարութիւն :	
216	62	Ղէրարեանց Սիմոն :	
217	63	Ղոնեանց Աղաթոն (Աղաթոն) :	
218	64	Հալալիբեկեանց Գէորգ :	
219	65	Հայ աշակերտայ Գիմնազիային, ձրի :	
220	66	Մայիսուբեանց Յարութիւն :	1
221	67	Մանգլեանց Գէորգ :	
222	68	Մէլիք—Սղամեանց Յակոբ Միրզայեան ի խոյ :	
223	69	Մէլիք—Սղամեանց Սահիան :	
224	70	Մելքոնեանց Գաբրիէլ :	
225	71	Մէլիք—Միհասեանց Միրզայ Բարսեղ, թարգման Դաստիարակական Պարտիզ :	
226	72	Մելիքեանց Դաւիթ :	
227	73	Մելիքեանց Յօհաննէս :	
228	74	Միհասեանց Միքայէլ :	
229	75	Միրմանեանց Նիկողայոս :	
230	76	Մուրադեանց Գարեգին :	1
231	77	Յօհաննիսեանց Յարութիւն, բժիշկ :	

132	78	Յօհաննիսեանց Ոսկան :	
	79	Նաղիկեանց Ռոստոմ :	
233	80	— Սորին ձեռամբ ընծայ Շուլավերու Ուսում- նարանին :	1
234			
235	81	Նաղարբէղեանց Նաղար :	
226	82	Նաղարեանց Նաղար ի Շուշույ :	
237	83	Նահապետեանց Գասպար յ' Նխալցիայէ :	
238	84	Ներսիսեան Ազգային Ուսումնարան ձրի :	1
239	85	Շահինարեանց Սեղրակ :	
240	86	Շահբուղդեանց Դաւիթ :	
241	87	Շայնեանց Օհաննէս :	
242	88	Շատինեանց Գաբրիէլ :	
243	89	Շատինեանց Գրիգոր Աբրահամեան :	
244	90	Շատինեանց Եղոր :	
245	91	Շահաղիկեանց Յարութիւն :	
246	92	Շահաղիկեանց Աղէքսանդր :	
147	93	Շանչիեանց Զաքար :	1
248	94	Պատկանեանց Միքայէլ :	
249	95	Զալալեանց Գէորգ :	
250	96	Զորջեանց Մանասէ :	
251	97	Ռամսդեանց Սօլոմօն :	
252	98	Ռոստոմեանց Զաքարիա :	
253	99	Ռօտինեանց Նիկողայոս բժիշկ :	
254	100	Սայիկեանց Օհաննէս :	
255	101	Սանդոյեանց Կարապետ :	
256	102	Սարգիսեանց Նիկողայոս :	
257	103	Սարգիսեանց Ստեփան :	
258	104	Սայաթնովեանց Տ. Մովսէս աւագ քահանայ :	4
259	105	Սիմոնեանց Պետրոս :	
260	106	Սէրօբեանց Յակոբ :	
261	107	Սվէշնիկեանց Աւետիք :	
262	108	Ստեփանեանց Խաչատուր բժիշկ :	
263	109	Վարդանեանց Յարութիւն :	
264	110	Վարդանեանց Ղազար :	
265	111	Տէր Աստուածատուրեան Իվանէ :	
265	112	Տէր Բարսեղեանց Տ. Գրիգոր քահանայ :	
267	113	Տէր Գրիգորիանց Գէորգ :	
268	114	Տէր Գրիգորեանց Տ. Մկրտիչ քահանայ :	
269	115	Տէր Ղազարեանց Յովակիմ :	
270	116	Տէր Յակոբեանց Յարութիւն :	
271	117	Տէր Յակոբեանց Նիկողայոս :	
272	118	Տէր Յարութիւնեանց Վասիլ :	
273	119	Տէր Յովսէփեանց Օհաննէս :	

274	120	Տէր Յովսէփեանց Աստուածաբանութիւնը :	
275	121	Տէր Յովսէփեանց Նիկողայոս :	
276	122	Տէր Գրիգորեանց Յարութիւն ընծայ :	
277	123	Տէր Շմաւոնեանց Միքայէլ :	
278	124	Տէր Նիկողոսեանց Վանօ :	
279	125	Փրկոյեանց Գէորգ :	
280	126	Փրկոյեանց Թովմա :	
281	127	Ռոստոմեանց Մկրտիչ յԱզուլեաց :	
282	128	Ռօտինեանց Եգոր :	
283	129	Քալանթարեանց Յակոբ յԱզուլեաց :	
284	130	Քէթիսուղեանց Սօլօմօն :	
285	131	Քէթիսուղեանց Միխայիլ :	
286	132	Քէթիսուղեանց Լուարսաբ :	
287	133	Քօչարեանց Կարապետ, բժիշկ :	
288	134	Օրբելի Տ. Յովսէփ աւագ քահանայ :	
289	135	Բարխուդարեանց Գէորգ :	
		ԹԲԱՊԵՁՈՆ :	
290	1	Յովհաննէս Մինասեան, Թարգման Հիւպարտոս - րանին Ռուսաց :	
		ԻԶՄԻՐ :	
291	1	Աղասեան Անտօն :	
292	2	Կատանդեան Գալուստ :	
293	3	Հաշտենից Ընկերութիւն :	
294	4	Պալթաասարեան Ղուկաս :	
		ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԹՅՈՒՆ :	
295	1	Աղաթօն Մկրտիչ :	
296	2	Ամիրսուղեանց Ստեփան :	
297	3	Աղգային Հիւանդանոցն՝ Սուրբ Փրկիչ, ձրի :	1
298	4	Աղաբէղեան Սարգիս :	
299	5	Նկաւեանք եղբարք :	1
300	6	Շաուֆեան Տիգրան :	
301	7	Էնֆիաճեանց Խաչատուր :	
302	8	Ընթերցարան Պէշիքթաշի :	
303	9	Ընկերութիւն Վերծանութեան Թանգարանին :	
304	10	Թանգարան Վերծանութեան Նիկոմիդիոյ :	
305	11	Խորասանճեան Պետրոս :	
306	12	Խմբադրատուն «Մասիս» լրագրի :	
307	13	— «Մեղու տանիօրեայ» Հանդիսի :	1
308	14	— «Միութիւն, Հանդէս Հաշտենից» :	1
309	15	— «Երևակ» նամակրի :	1

310	16	— «Փարիզ» շաբաթական լրագրի	
311	17	— «Արշալոյս Արարատեան» լրագրի	1
312	18	Խանութեան Գրիգոր :	
314	19	Հէքլոմեան Սրասիոն :	
315	20	Ճէշայերեան Միրաի :	
316	21	Մամուրեան Մամթէս :	
317	22	Միրքան Օհաննէս :	
318	23	Յովնանեան Բժիշկ :	
319	24	Նէվրուդեան Յովակիմ :	
320	25	Շիսեանց Ղուկաս :	
321	26	Պօպով պետր (Բուլղար) :	
		ԿՎԻՐԵԼ :	
322	1	Ղորղանեանց Վառիլ :	
		ՀԱՇՎԱՐԻԱՆ :	
323	1	Աթանէսեանց Կարապետ :	
324	2	Այվազեանց Սարգիս :	
325	3	Գառաշեանց Քրիստափոր :	
326	4	Դէրբէնդցեանց Օհաննէս :	
327	5	Էդիլիսեանց Միխայէլ :	
328	6	Թաւրիդեանց Ալէքսանդր :	
329	7	Կիտսեանց Կարապետ :	
330	8	Կաղաչկեանց Գրիգոր :	
331	9	Համադասեանց Օհաննէս :	
332	10	Հոգեւոր դպրոցն :	1
333	11	Յովսէփեանց Բաղդասար :	
334	12	Զաւարեանց Անդրէաս :	
335	13	Սայաթնեանց Յօհաննէս :	
336	27	Սեբէկեանց Միլտիոն :	
337	28	Սուքիասեանց Տ. Գրիգոր քահանայ :	
338	29	Տէր Սարգիսեանց Մեկքօ :	
339	30	Քուրդեանց Սիմոն :	
340	31	Ֆրանկուսեանց Օհաննէս :	
341	32		
		ՂԱԶԱՆ :	
342	1	Խատրնեանց Դուրիթ :	
		ՂԱՐԱՍՈՒ ԲԱԶԱՐ :	
343	1	Սէլիմեանց Յովակիմ :	
		ՂՈՒԱՐԵԼ :	
344	1	Երզնկեանց Բոստում—բէգ :	

ՂԶԼՈՐ :

- 345 1 Բուրձաղեանց Գրիգոր :
- 346 2 Բլբլոյեանց Համբարձում :
- 347 3 Էմինեանց Յակոբ :
- 348 4 Իզմիրլեանց Նսայի :
- 349 5 Խաճաղեանց Մովսէս :
- 350 6 Գանանեանց Յարութիւն :
- 351 7 Մէհրաբեանց Մկրտիչ :
- 352 8 Նաիրիդեանց Կարապետ :
- 353 9 Սիկէնիկեանց Օհաննէս :
- 354 10 Քուչուղէեանց Օհաննէս :
- 355 11 Ֆիդանեանց Գէորգ :

ՄԱՅԻԿՈՂ :

- 356 1 Պողոյեանց Վահան յԱխալքիսայի :

ՄՈՍԿՈՎ :

- 357 1 Արիեանց Գրիգոր :
- 358 2 Արդաղեանց Նիկողայոս :
- 359 3 Բուրձաղեանց Աստուածատուր :
- 360 4 Գէօքչեանց Տէր Յարութիւն քահանայ :
- 361 5 Զոհրաբեանց Կոստանդին :
- 362 6 Էմին Մկրտիչ, տեսուչ Լազարեանց Լիւիւն :
- 363 7 Թաւրիդեանց Ալէքսանդր :
- 364 8 Խաճաղեանց Երեմիա :
- 365 9 Լազարեանց Ճեմարանն :
- 369 10 Լորիամկիքեանց Յօհաննէս :
- 367 11 Կաչկաչեանց Աստուածատուր :
- 368 12 Մալեանց Աւետիք :
- 369 13 Մսերեանց Մսեր սարկաւադ, Մադիսարոս Աստուածաբանութեան :
- 370 14 Նաղարեանց Ստեփան Վարդապետ, Խմբադիր և Հրատարակիչ «Հիսուսայի» ամսագրի :
- 371 15 Շահպարտամեանց Միքայէլ :
- 372 16 Ստեփանեանց Միխայէլ Յարութիւնեան :
- 373 17 Տէր Միքէլեանց Խաճակ :
- 374 18 Տէր Ստեփանեանց Յովսէփ :
- 375 19 Օհանեանց Յովհաննէս :
- 376 20 Օհանեանց Ալէքսանդր :

ՄՈԶԳՈՎ :

- 377 1 Խոտրովեանց Տէր Օհաննէս աւագ քահանայ :
- 378 2 Ուլուխանեանց Յակոբ :

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ :

379	1	Ալաճախանց Սխման :	
380	2	Բարաթինեանց Մարտիրոս :	
381	3	Եկեղեցեանց Մկրտիչ :	
382	4	Խալիպեանց Յարութիւն :	
383	5	Խորաբեանց Աստուածատուր :	
384	6	Կարօտեանց Պետրոս :	
385	7	Ղաթրանեանց Գէորգ :	
386	8	—Սորին անուամբ մի օրինակ ձրի, քաղաքին :	1
387	9	Ղըլըճեանց Յակոբ :	
388	10	Հալաճեանց Յակոբ :	
389	11	Հայրապետեանց Կարապետ :	
390	12	Շահինեանց Եղիայ :	
391	13	Շահինեանց Մաթթիոս :	
392	14	Չորչոբեանց Սերովբ :	
393	15	Չուբարեանց Օհաննէս :	

ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ (հին)

394	1	Բարխուդարեանց Գէորգ	

ՆՈՒԽԻ :

295	1	Ջարկարեանց Մկրտիչ :	
396	2	Մարդարեանց Ղազար :	
397	3	Սիլիբեանց Յարութիւն—բէդ ընծայ :	

ՇԱՄԱԽԻ :

398	1	Ներսիսեանց Մովսէս :	
399	2	Լալապեանց Աթանէս :	1
400	3	Մատաթեանց Պետրոս Բէդ :	

ՇՈՒՇԻ :

		Ամբրուսեանց Գէորգ ընծայ Ամարասու Գարդոյին :	
401	1	Աղամալեանց Պետրոս :	
402	2	Խաչատուրեանց Գրիգոր :	
403	3	Խանդավարեանց Օհաննէս :	
405	4	Հախումեանց Համբարձում :	
406	5	Շիսեանց Օհանջան :	
407	6	Շուշուայ Թանդարանն վերժանութեան :	
408	7		

ՇՆԻՐԱՅ :

409	1	Ալիխանեանց Յովհաննէս :	
410	2	Ղիզարեանց Սարգիս (подполковникъ) :	
411	3	Ջարկարեանց Դաւիթ :	
412	4	Լաղարեանց Օհաննէս (Генералъ майоръ) :	
413	5	Թորոսեանց Օհաննէս :	

	6	Շուշանեանց Օհաննէս :
416	7	Ռեզրաշեանց Յարութիւն :
		ՋԻՐԻՐԴ :
417	1	Մհարտեանց Գէորգ :
		ՊԵԱՏԻԳՈՐՍԿ :
418	1	Նարայեանց Յակոբ :
419	2	Թաժանեանց Խաչիկ :
		Ս. ՊԵՏՐՅՈՒՐԴ :
420	1	Լաղարեանց Խաչատուր , վանմամբալ Գաղղնի Խորհրդակտն :
421	2	Խղմիրեանց Յովսէփ :
422	3	Ղաղաղեանց Աւետիք :
423	4	Յանուն Նորին Ղաղաղեանցի առաջի չորս • Բի- նակ վանն անցայտ բաժանորդաց :
424	5	Շանչեանց Պետրոս :
425	6	Պատկանեանց Քերովք :
426	7	Սանակարեանց Մկրտիչ :
		ՍԵԻԱՆ :
427	1	Վանակեանց տեղւոյն, ձրի :
		ՍԵՎԷՐՈՎՈՍՏՈՅՆԻ-ՔԱՆԿ :
428	1	Նաղոբեանց Յարութիւն :
		ՍԻՄԵԼՐՈՊՈԼ :
429	1	Խանջեանց Լուսին :
430	2	Ջաւահիրձեանց Կարապետ :
		ՍՂՆԱԽ :
431	1	Լիւիցեանց Գաբիթ, բժիշկ նահանգին :
		ՍՏԱԻՐՈՊՈԼ :
432	1	Բէրդուլեանց Տ. Մատթէոս քահանայ :
433	2	Պատկանեանց Տէր Պետրոս քահանայ :
434	3	Բաթանեանց Յօնաննէս, զեղարուստ :
		ՎԼԱՏԻԿԱՎԿԱԶ :
435	1	Էսայեանց Յովնաննէս :
436	2	Խումարեանց Գաբիթ :
437	3	Ջաչիկեանց Յովնաննէս :
		ՓՕԹԻ :
43	1	Տէր Շմաւոնեանց Նիկողայոս :
		ՔԻՇՆԵՎ :
439	1	Կոյլուլեանց Յովնաննէս Լուսիկեան :
		ՕԴԵՍՍԱ :
440	1	Թաթսիկեանց Տ. Օհաննէս աւագ քահանայ :

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ ՆԻԹՈՑԿՈՆԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ

1860 ԱՄԻ

Հայոց աշխարհն իւրաքնակ և խարաքնակ որդւոցը—Մարկոսի Աղա-
բէկեան : Երես 1—15 .

Խորհրդածութիւն Բարոյականութեան վերայ—Գարեգնի Մուրա-
տեանց : Երես 16—32 և 101—111 .

Ազգային վիպասանութիւն, Սոս և վարդիթեր—Պերճի Պռօշեանց : Ե-
րես 33—52, 111—130, 199—225, 359—389, 448—479, 620—654 ,
696—744 և 810—831 .

Երևանունահանդի Տափարակները , (տեղադրութիւն) Պ. Ուսարի Ռուս
Բնադրիցը թարգմանուած . — Հ. Էնֆիաւեանց : Երես 52—66 :

Գարունք Հայոց աշխարհին—Հովհաննու Ամրիկեանց : Երես 52—66 .

Թէ ինչու է իմ անունս կուռնի—Դ. Մուրատեանց : Երես 72—76 .

Էս էլ քեզ շարադրութիւն — Մարգոսի քիչատակարանից : Երես 76—80
և 151—158 .

Ճաշակ Աղգային և Հոգևոր Հրապարակական Դատարարականութեան
—Մարկոսի Աղաբէկեան : Երես 81—101, 161—183 և 241—273 .

Հինգերորդ դարու Հայերը—Գարեգնի Մուրատեանց : Եր. 131—147 .

Հասարակաց Մատենադարան Շուշի քաղաքումը և նորա կանոննե-
րը . — Աղէքսանդրի Շահադիդեանց : Երես 147—151 .

Հայոց աշխարհին կռնկամ Խաղրիկները : Երես 158—160, 239—
240, 317—320, 529—575, 654—665, 745—746 .

Նամակ և ճառ Յակոբ վարժապետի կարենեանց : Երես 184—198 :

Առ կռունկն—Սէյադ : Երես 225 :

Մարգոսի Օրագրութեան լեւրթերիցը : Երես 220—237, 493—495 ,
665—667, և 755—757 .

Պատասխանի ի դիմաց Անի քաղաքին առ Օրորողն իւր—Յովհաննու
Նսայեանց : Երես 237—239 :

Հինգերորդ դարու Հայ կանայքը—Գարեգնի Մուրատեանց : Երես
274—299 :

Յարասութիւն ի Սաղմոսն «Նշանեն լեռնաւան և իջանեն դաշտաւան ի
տեղի, ուր հաստաւեցեր դնուած» — Յովհ. Ամրիկեանց : Երես 299—301 .

Նուէր «Կռունկ Հայոց Աշխարհի» ամսագրին—Յովհաննու Բուչու-
բէկեանց : Երես 301—307 .

Հաւաքածու Աղգային ասացուածոց . Աղգային Բարոյական Առաճնիւր
—Միքայէլի Բօշարեանց—307—315 և 804—809 .

Ջրաշխարհի թեման կամ կատարի շան կծածի դէմը ձեռաց դեռ—Թարգմանութիւն կարապետի Քօչարեանց : Երես 316—317 :

Խօսք մեր Հայոց Աշխարհի որդւոցս Աղղային և Բարոյական Լուսաւորութեան վրայ—Մարկոսի Աղաբէկեան : Երես 321—349, 409—431, 496—513 և 576—599 :

Լեփի, Անգղիայի մաստափի խորհրդածութիւնները Դատարարական ժողովի վրայ, թարգմանութիւն—Մատթէոսի Մամուրեանց : Երես 349—358, 431—439, և 599—613 :

Մոհամմէտը և Խալիփի ծնունդը, Գաղղիներէնից թարգմանած—Դատթ Ռոստոմեանց : Երես 390—400, 489—492 և 613—630 :

Մեղու Հայաստանի անուանեալ լրագրի ներկայ տարւոյս Մայիսի 21ին մէջ տղած աղղային յօդուածի վրայ մի քանի խօսակցութիւնք—Յակոբ վարժապետի Կարենեանց : Երես 401—408 :

Ընդհանուր տեսութիւն տարբերակ Հայոց վիճակին վրայ—Մատթէոսի Մամուրեան : Երես 439—448 :

Ներկայ ժամանակուան մի քանի կարծիքները վրայ—Գարեգինի Մուրատեանց : Երես 514—518 :

Գիգօ, Պատմութիւն Քաղաքակրթութեան, որ յԱրուպիա, թարգմանութիւն—Մարկոսի Աղաբէկեան : Երես 670—690 և 753—780 :

Գեղեցիկ օրինակ Հայրենասիրութեան—Մովսիս Խաչակեանց : Երես 691—695 :

Հայերէն քերականութիւն նորավարժ ուսանողաց համար—Գարեգինի Մուրատեանց և նորին խորհրդածութիւնը աղղային լեզուի և աղղայնութեան համար : Երես 745—751 :

Ծածկադէտ Մատանի կամ Հայոց բարոյական աշխարհի ճանապարհորդը. առաջին գլխք Ասուլիս—Հ. Էնֆիսաճեանց : Երես 781—803 :

Նկատմունք Ս. Նազարեանցի մի ամենամեծ խնդրոյ պատճառաւ Հիստորիայի 107 ամսատետրակումը, 366 երկուամբ հրատարակուած «Յուսկուած» անունով հատուածի վրայ—Գարեգինի Մուրատեանց : Երես 831—848 :

Ուղերձ ի մահ հանգուցեալ քեւ—Պերճի Պոօչեանց : Երես 848—849 :

Յայտարարութիւն նորաթիւղ զրեանց : Երես 849 :

Աղղային Բարոյական հրահանգ — Մարկոսի Աղաբէկեան : Երես 850—865 :

Պաղտամ Աստուածային—Մարդիկ քահանայի Ալէքսանդրապոլսեցոյ : Երես 865—867 :

Պանդուխդ Համալսարանի խորհրդածութիւնը իր հայրենիքի վրայ—Յարութիւնի խորագրեանց : Երես 890—898 :

Պատմութիւն ի Թէլէթ, բոյց Թիֆլիզու կանանց կեանքի տեսարանից—Դեորդոս Տէր Աղէքսանդրեան : Երես 898—922 :

«Կռունկ Հայոց Աշխարհին» ամսագիրը և նորա չարունակութիւնը 1861 թուականում, ի դիմաց Հրատարակչին Հ. Բնիքիճեանցաց, Երևա 923—929 :

Աղբայրն Սահմանադրութիւն . — Մտտիթէոսի Մամուրեան, Երևա 930—939 :

Կենդանի խոստովանող և կենդանի ոսկերք Աւարայրի զաշտումն . — Գարեգին Մուրատեանց, Երևա 939—943 :

Տառներկաւ քնած կոյս սողիկներ (հին բանաստեղծական վէպ, թարգմանութիւն ի Ժուլիովսկոյ .) — Դաւթի Ռոստոմեանց, Երևա 943—969 :

Հայոց Աշխարհին Կռնկան առաջին տարեկան հատակն և առաջին տարեոր չրջագայութիւնը Հայոց ազգային, բարոյական, մտաւորական և գրաւորական աշխարհումը . — Մարկոսի Աղաբէկեան, Երևա 970—995 :

Այս անցնող 1860 տարւոյս վերջին կտակն բոլոր Հայերին, Երևա 995—1003 :

Մկրտիչ վարդապետ Խրըմեան վանեցի, կամ վասպուրական Արծիւը Թիֆլիզումը . (նամակ) — Գարեգին մուրատեանց, Երևա 1003—1009 :

Անուանք բաժանորդողաց «Կռունկ Հայոց աշխարհին» ամսագրոյն 1860 թուականումը, Երևա 1010—

Печатать позволяется г. Тифлисъ. 30го Декабря 1860 года.

И. Кайтмазосъ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՀԱՄԱՐԱՐՁՈՒՄ ԷՆՅԻԱՃԵՍՆՑ

